

ЗАТВЕРДЖЕНО

Наказ Міністерства освіти і науки України
29 березня 2012 року № 384

Форма № Н-9.02

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені
В.Н. КАРАЗІНА**

(повне найменування вищого навчального закладу)

ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

(назва факультету)

Кафедра теоретичної і практичної філософії

_____ (повна назва кафедри)

Кваліфікаційна дипломна робота

Бакалавр

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

**на тему: «Філософія української ідентичності в контексті
історичних трансформацій та культурної самосвідомості»**

Виконав: студент IV курсу, групи спеціальності
033

Швачки М.С.

Філософія

(шифр і назва напряму підготовки, спеціальності)

Швачки М.

С. (прізвище та ініціали)

Керівник **Корабльова Н. В.** (прізвище та ініціали) **Рецензент**

(прізвище та ініціали)

Підсумкова оцінка: за національною шкалою:
кількість балів: _____

Підпис керівника

Кваліфікаційну магістерську роботу захищено на засіданні Екзаменаційної комісії
Протокол № _____ від « » червня 2023 р.
Голова Екзаменаційної комісії

(підпис) (прізвище та ініціали)

Харків – 2025 рік

Анотація

Дипломна робота присвячена філософському осмисленню української ідентичності в контексті історичних трансформацій та культурної самосвідомості. Актуальність теми зумовлена необхідністю глибшого розуміння того, як історичні події, соціокультурні зсуви та досвід травм формують колективну ідентичність українського народу в умовах сучасних викликів.

Мета дослідження – виявити філософські засади формування української ідентичності та простежити вплив ключових історикокультурних етапів на її трансформацію.

Об'єкт дослідження – українська ідентичність як феномен філософського осмислення.

Предмет дослідження – процеси становлення й еволюції української ідентичності в контексті історичних травм, культурної пам'яті та герменевтичних інтерпретацій.

Методи дослідження включають герменевтичний, історикофілософський, порівняльний, феноменологічний та метод критичного аналізу.

У роботі розглянуто ключові філософські підходи до проблеми ідентичності, проаналізовано історичні травми (колоніалізм, голодомори, радянська політика), а також зосереджено увагу на ролі мови, культури, пам'яті та саморефлексії у формуванні сучасного українського суб'єкта. Особливу увагу приділено постгеноцидній свідомості та трансценденції через біль як джерелу сили.

Наукова новизна полягає в інтеграції філософських і культурологічних підходів до аналізу української ідентичності та пропозиції інтерпретувати її як відкритий процес, що поєднує етичну пам'ять і творчу самоідентифікацію.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її висновки можуть бути використані у сферах освіти, культури, політики пам'яті та формування національного нарративу.

У висновках узагальнено, що українська ідентичність постає не як фіксована сутність, а як динамічний, глибоко пережитий процес, що вимагає філософського осмислення та екзистенційного прийняття.

Abstract

This bachelor's thesis is devoted to the philosophical reflection on Ukrainian identity in the context of historical transformations and cultural self-awareness. The relevance of the topic lies in the urgent need to comprehend how historical events, socio-cultural shifts, and collective trauma shape the identity of the Ukrainian people amidst contemporary challenges.

The aim of the study is to identify the philosophical foundations of Ukrainian identity and to trace the influence of key historical and cultural stages on its transformation.

The object of the study is Ukrainian identity as a phenomenon of philosophical inquiry.

The subject of the study is the processes of formation and evolution of Ukrainian identity in the context of historical traumas, cultural memory, and hermeneutic interpretations.

The methodology includes hermeneutic, historical-philosophical, comparative, phenomenological methods, and critical analysis.

The thesis explores key philosophical approaches to the problem of identity, examines the impact of historical traumas (colonialism, Holodomor, Soviet policies), and emphasizes the role of language, culture, memory, and self-reflection in the formation of the modern Ukrainian subject. Special attention is given to post-genocidal consciousness and the transcendence of pain as a source of strength.

Scientific novelty lies in the integration of philosophical and cultural approaches to the analysis of Ukrainian identity and the proposal to interpret it as an open process that combines ethical memory and creative self-identification.

The practical significance of the work is that its conclusions can be applied in the fields of education, culture, memory politics, and the formation of the national narrative.

The conclusions summarize that Ukrainian identity is not a fixed essence, but a dynamic and deeply lived process that requires philosophical reflection and existential acceptance.

ЗМІСТ

ВСТУП:12

РОЗДІЛ I. Історичні передумови формування української ідентичності.

1.1. Генеза національної самосвідомості: від етнічного до політичного
..... 14

1.2. Колективна пам'ять та історичні травми ХХ століття
.....19

1.3. Незалежність як виклик та шанс: ідентичність у пострадянський період ...
.....24

РОЗДІЛ II. Ключові складові української ідентичності: мова, пам'ять, тіло.

2.1. Мова як простір ідентичності: символ, інструмент, поле конфлікту
..... 35

2.2. Тіло війни: фізичність, вразливість і героїка у формуванні образу «ми»
..... 44

2.3. Пам'ять і забуття: етика наративу у формуванні спільної ідентичності
..... 47

РОЗДІЛ III. Філософські основи ідентичності: буття, вибір, гідність.

3.1. Українська ідентичність як філософське явище: від етнічності до екзистенції
..... 50

3.2. Травма, пам'ять, тіло: ідентичність крізь досвід війни
..... 53

3.3. Ідентичність у перспективі майбутнього: нова суб'єктність, нова мова
..... 55

РОЗДІЛ IV. Глобальний і постколоніальний контекст

4.1. Українська ідентичність у постколоніальному вимірі
..... 60

4.2. Війна як виклик гуманізму: філософія страждання, гідності та пам'яті
..... 62

4.3. Культурна суб'єктність і майбутнє: на шляху до нового українського універсалізму
.....63

ВИСНОВКИ

..... 66

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

.....69

ВСТУП

Ідентичність — це поняття, яке набуває особливого значення в умовах соціокультурних трансформацій, глобалізації, політичної нестабільності та інформаційної перенасиченості. Філософія, з її здатністю до рефлексивного осмислення фундаментальних аспектів людського буття, є ключовою дисципліною для аналізу ідентичності як явища. Українська ідентичність — багатовимірне, історично обумовлене і водночас динамічне явище, яке перебуває в центрі суспільного і політичного дискурсу, особливо в контексті новітньої історії: Революції Гідності, війни з Росією, процесів декомунізації та переосмислення національного минулого.

Проблема української ідентичності має не лише політичне чи соціологічне значення, а й глибокий філософський вимір. Питання "Хто ми є як нація?" охоплює не лише історію чи культуру, а й антропологічне, екзистенційне, етичне осмислення людської спільноти, її цінностей, меж і можливостей самореалізації.

Філософський аналіз дозволяє побачити структуру цієї ідентичності, її витоки, внутрішні суперечності, а також шляхи до її усвідомлення і розвитку. Метою цієї роботи є дослідження філософських засад української ідентичності в контексті історичних, культурних, соціальних і політичних трансформацій. Об'єктом дослідження виступає феномен ідентичності як такий, а предметом — специфіка української ідентичності у філософському осмисленні.

Завдання дослідження:

— проаналізувати еволюцію поняття ідентичності у філософії; — розкрити відмінності та взаємозв'язки культурної і національної ідентичності; — здійснити огляд основних підходів до розуміння української

ідентичності у філософській, культурологічній та історичній літературі; – висвітлити трансформації української ідентичності у XX–XXI століттях;

– визначити значення ідентичності для сучасного українського суспільства.

Методи дослідження: герменевтичний аналіз, порівняльно-історичний метод, феноменологічний підхід, метод критичної рефлексії.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі філософських, культурологічних і постколоніальних аспектів української ідентичності на основі сучасної гуманітарної думки. Практична значущість роботи полягає у можливості використання її висновків у сфері освіти, публічного дискурсу, формування національної стратегії ідентичності.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1 Поняття ідентичності у філософії

Поняття ідентичності (від лат. *identitas* – тотожність) посідає центральне місце у філософських дискусіях про природу людського «Я» та спільнот. Однак його розуміння еволюціонувало від античності до сучасності, від первісного значення тотожності та незмінної сутності – до усвідомлення особистісної і культурної множинності. Історія філософії свідчить про кілька основних підходів до осмислення ідентичності – онтологічний, епістемологічний, екзистенційний, постструктуралістський та постмодерний – кожен з яких відбиває певну епоху та інтелектуальну традицію.

Античність: онтологічний вимір ідентичності. У філософії Платона і Арістотеля поняття тотожності та єдності було фундаментальним. Платон стверджував, що справжня реальність міститься у світі вічних ідей (форм), тож істинна ідентичність речі полягає в її незмінній ідеальній сутності [Plato]. Те, що робить річ самою собою, – це участь у відповідній ідеї (наприклад, конкретна людина тотожна самій собі через причетність до ідеї Людини). Арістотель, своєю чергою, сформулював принципи логічної тотожності й незаперечності: річ не може одночасно бути собою і не собою ($A \in A$) [Aristotle]. Онтологічний підхід античності розглядав ідентичність як сутність, що зберігається в процесі змін. Для Арістотеля саме сутність (форма) визначає тотожність індивіда чи предмета в часі – наприклад, людина залишається тою самою людиною завдяки душі-формі, попри зміни стану тіла. Отже, антична філософія заклала уявлення про ідентичність як про щось постійне, універсальне і впорядковане буттям.

Нова доба: епістемологічний поворот і проблема особистості. У XVII–XVIII ст. філософський фокус зміщується до пізнавального суб'єкта та

особистої самосвідомості. Рене Декарт проголосив сумнів вихідною точкою мислення і віднайшов тверду основу особистої ідентичності у формулі *cogito ergo sum* («мислю, отже існую») [Descartes]. Декарт трактує ідентичність Я через самосвідомість мислячої душі: індивід тотожний собі настільки, наскільки усвідомлює власне існування як *res cogitans* (рiч, що мислить). Цей раціоналістичний, епістемологічний підхід поставив у центрі уваги суб'єкта пізнання, для якого достовірним є тільки внутрішнє «я». Джон Локк далі розвинув проблему особистої ідентичності, запитуючи: що робить нас тією самою особою впродовж часу? У своїх «Дослідах про людське розуміння» Локк дав знамените визначення: особистісна ідентичність ґрунтується не на безсмертній душі чи тілі, а на безперервності свідомості [Locke]. Саме пам'ять про власний досвід і усвідомлення минулого забезпечують відчуття тотожності себе нинішнього з собою в минулому. Таким чином, у Новий час формується уявлення про ідентичність як про *проблему самототожності свідомості*: філософи шукають критерій, за яким «я» залишається самим собою. Хоча Локк вказував на єдність свідомості, інші – як-от Девід Г'юм – скептично ставилися до ідеї сталого «я», стверджуючи, що ми сприймаємо лише плинні враження, а неперервного суб'єкта не дано. Уже в епоху Просвітництва намітився перехід від онтологічної сутності до епістемологічного підходу, де ідентичність пов'язували із знанням про себе, самосвідомістю та пам'яттю.

XIX – поч. XX ст.: екзистенційний вимір ідентичності. Подальший розвиток привів до усвідомлення історичної мінливості та особистісної унікальності «я». Філософи екзистенційної традиції наголошували, що ідентичність не задається наперед сутністю, а формується через життєвий вибір, досвід і екзистенцію людини. Зокрема, данський мислитель Сьорен К'єркегор підкреслював унікальність суб'єктивного існування: стати собою – це індивідуальне завдання, акт віри і вибору, а не реалізація загального поняття людини. У XX ст. представник екзистенціалізму Жан-Пол Сартр стверджував, що «існування передує сутності», тобто спочатку людина існує, а вже потім

визначає себе через свої вчинки; жодна усталена природа не диктує, ким вона буде [Sartre]. Відтак, екзистенційний підхід розглядає ідентичність як проект, що його особа конструює протягом життя, виборюючи автентичність. На відміну від класичних уявлень про єдине незмінне «Я», тут акцент зміщується на внутрішню динаміку, рішення і відповідальність індивіда бути самим собою. Такий підхід підготував ґрунт для критики стабільного суб'єкта в подальшій постмодерній думці.

Сучасна гуманітарна думка: деконструкція суб'єкта і множинність ідентичності. У другій половині ХХ століття поняття ідентичності знає нового осмислення під впливом структуралізму, психоаналізу, постмодернізму та інших течій. Психолог Ерік Еріксон увів термін «его ідентичність» і дослідив процес формування ідентичності особистості в онтогенезі, зокрема підлітковому віці [Erikson]. За Еріксоном, ідентичність – це почуття тотожності людини самій собі, відчуття цілісності й безперервності власного існування в часі, здатність усвідомлювати себе тим самим суб'єктом попри зміни обставин. Він показав, що ідентичність проходить стадії розвитку і може переживати кризи (відоме поняття «криза ідентичності»), коли людина переосмислює, ким вона є. Тим часом у філософії зріє радикальний перегляд поняття суб'єкта. Представники постструктуралізму – передусім Мішель Фуко – піддали сумніву існування єдиного автономного «Я» як центру свідомості [Foucault].

Фуко розглядає індивіда не як носія сталого ядра, а як продукт дискурсу і влади: те, як ми себе розуміємо, зумовлено історично сформованими структурами знання (епістемами) та суспільними практиками. Він показав, як у різні епохи через практики дисципліни, мови, визначення «нормальності» формується суб'єкт із певною ідентичністю (наприклад, виникнення в модерну епоху категорій «психічно хворого», «злочинця» або «сексуальної особистості» конструює нові види ідентичностей). Постструктуралістський підхід наголошує: ідентичність не є даною сутністю, а радше нестабільною позицією у мережі мовно-культурних відносин. Цю «смерть суб'єкта» в

філософії (вираз, що відбиває відмову від класичного автономного «Я») доповнює погляд, за яким особа має множинні, контекстуальні ролі.

На перетині герменевтики та феноменології з'являються й інші концепції, що прагнуть поєднати ідею цілісності особистості з її змінністю. Так, Пол Рікер вводить розрізнення між *ідентичністю* і *іжністю* (лат. *idem* – те саме) та *ідентичністю-самістю* (лат. *ipse* – сам) [Ricoeur]. Під ідентичністю як тотожністю Рікер розуміє всі стабільні характеристики, що роблять індивіда тим самим (наприклад, ім'я, біографічні факти), тоді як ідентичність як самість – це здатність особи бути собою, залишаючись суб'єктом розповіді про власне життя. Рікєрова нарративна концепція ідентичності стверджує, що ми досягаємо єдності себе через оповідь: вибудовуючи життєву історію, людина поєднує минуле і теперішнє, зміну і постійність, створюючи смислову єдність свого «Я». Цей підхід важливий тим, що визнає історичність ідентичності (ми змінюємося з досвідом) і водночас пояснює, чому попри все відчуваємо себе тією самою особою.

У культурній теорії та соціальній філософії кінця ХХ ст. переважають постмодерні погляди на ідентичність як на динамічний, множинний конструкт. Британський дослідник Стюарт Холл підкреслював, що ідентичність – це «рухома впевненість», постійно створюваний процес, а не статична сутність [Hall]. Він показував, як в умовах глобалізації, міграції та інформаційної епохи культурна ідентичність перестає бути монолітом: індивід може одночасно належати до різних спільнот, переймати різні ролі, ідентифікуватися з кількома культурними традиціями. Холл розвінчував уявлення про одну «істинну тотожність» групи чи особи; натомість, за ним, ідентичність має характер *конструйованої розповіді*, що постійно переглядається. Постмодерна філософія в цілому наголошує на фрагментарності та релятивності ідентичності: у плюралістичному суспільстві людина вже не відчуває себе носієм єдиного незмінного «я», а виступає перетином багатьох ідентичностей (професійної, національної, гендерної, цифрової тощо), які вона реалізує залежно від ситуації. Звідси й критика «метанаративів» – великих

пояснювальних схем, що претендували визначити раз і назавжди суть людського буття. Постмодерністи, такі як Ж. Ліотар чи З. Бауман, вказували, що великі проекти ідентичності (скажімо, релігійні або національні міфи про незмінну природу людини) втрачають переконливість; натомість приходить розуміння ідентичності як відкритої гри різних дискурсів і практик, де автентичність – це гнучке поняття.

Водночас деякі сучасні філософи намагаються поєднати цінність самобутності з визнанням різноманітності. Так, канадський мислитель Чарльз Тейлор розробив *морально-онтологічний* підхід до ідентичності, акцентуючи на її зв'язку з цінностями та визнанням [Taylor]. Тейлор доводить, що наше розуміння себе формується в діалозі з культурою та спільнотою: особистість визначає своє «Я» через горизонти смислів – моральні принципи, мову, традиції, успадковані від суспільства. Ідентичність, за Тейлором, не є автономним вибором у порожнечі; вона вкорінена в діалогічних стосунках – у потребі взаємного визнання. Філософ вводить поняття «політики визнання»: для збереження ідентичності людини або групи суспільство повинно визнавати їхню особливість і гідність. У добу мультикультуралізму це означає повагу до різних колективних ідентичностей і надання їм простору для самовираження. Тейлор водночас застерігає від суто релятивістського погляду: хоча ідентичність і багатоманітна, вона все ж має ядро у вигляді ключових цінностей, за які особа готова відповідати. Цей підхід певною мірою примирює класичне прагнення до цілісного «Я» з постмодерним баченням множинності – через ідею, що людина є цілісною настільки, наскільки знайде для різних своїх «голосів» об'єднувальний смисловий центр.

Висновок. Історія філософської думки про ідентичність демонструє глибоку трансформацію цього поняття – від статичного, онтологічного розуміння сутності до динамічного, реляційного бачення множинного «я». Якщо в античності ідентичність мислилась як вічна тотожність, а в епоху Модерну – як свідома самість розумного індивіда, то сучасна думка розглядає її як процес конструювання себе у потоці історії та культури. Ця еволюція

надзвичайно важлива для осмислення української ідентичності. Українська культурна самосвідомість формувалася під впливом різних історичних обставин – від києворуських часів і козацької доби до імперських утисків, радянської уніфікації та новітнього відродження державності. Розуміння того, що ідентичність не є одновимірною сутністю, даною раз і назавжди, дозволяє усвідомити багатовимірність українського «Я». З погляду сучасних концепцій, національна ідентичність – не біологічно запрограмоване «ядро», а живий *нарратив*, який спільно конструюють покоління через мову, культуру, пам'ять і символічні практики [Hall; Ricoeur]. Отже, використовуючи досягнення різних філософських підходів – від онтологічного усвідомлення історичної тяглості до постструктуралістського визнання ролі «Іншого» у самовизначенні – ми глибше розуміємо, *хто ми є*. Змінюваність уявлень про ідентичність вчить, що українська ідентичність теж не є фіксованою субстанцією, а розвивається у відповідь на виклики часу, зберігаючи при цьому певну тяглисть і автономну цінність. Такий погляд допомагає поєднати історичні трансформації з культурною самосвідомістю, тобто усвідомити себе спадкоємцями багатого минулого і одночасно творцями нових смислів українського буття.

1.2 Культурна і національна ідентичність: порівняльний аналіз

Визначення культурної ідентичності. Культурна ідентичність означає усвідомлення та відчуття приналежності до певної культурної спільноти. Вона формується на основі спільних цінностей, традицій, звичаїв, мови, релігії та інших елементів культури, що передаються з покоління в покоління. Культурна ідентичність забезпечує групі відчуття єдності та безперервності, а також впливає на те, як її члени бачать себе і світ навколо. Індивід може мати кілька рівнів культурної ідентичності (наприклад, регіональну, етнічну, релігійну), які взаємодіють між собою. В українському контексті культурна ідентичність історично підтримувала самобутність народу навіть за відсутності власної державності, проявляючись через мову, фольклор, мистецтво та звичаї.

Визначення національної ідентичності. Національна ідентичність – це усвідомлення приналежності до певної нації (національної спільноти) та ототожнення себе з нею. Вона охоплює спільну мову, культуру, історичну пам'ять, символи та систему цінностей, що вирізняють націю з-поміж інших.

Важливим аспектом національної ідентичності є політичний вимір: лояльність до національної держави або прагнення до її здобуття.

Національна ідентичність як колективний феномен формується через «точки дотику» в повсякденному житті людей – спільні символи, історичні наративи, традиції. Суб'єктивно вона проявляється як відчуття «ми» на противагу «вони», тобто через усвідомлення відмінності своєї спільноти від інших. За визначенням Б. Андерсона, нація – це «уявлена спільнота», оскільки навіть не знаючи особисто більшості співвітчизників, людина відчуває з ними єдність через спільні культурні символи та інформаційний простір [Anderson]. А. Сміт наголошує на ролі спільних «міфів і пам'яті» в консолідації нації та визначає націю як спільноту, що має спільну історичну територію, масову публічну культуру та єдину колективну пам'ять про минуле [Smith]. Отже, національна ідентичність включає культурні елементи, проте вирізняється політичною складовою – прагненням самоврядування та суверенітету.

Порівняльний аналіз культурної та національної ідентичності. Попри тісний зв'язок, культурна і національна ідентичності не тотожні. Ключові відмінності між ними можна простежити за кількома критеріями:

- Джерела цінностей: Культурна ідентичність базується передусім на традиційних цінностях та світогляді певної культурної групи (напр., релігійних чи етнічних цінностях). Національна ідентичність, окрім культурних цінностей, включає політичні та громадянські цінності (напр., ідеї свободи, демократії, незалежності), які об'єднують громадян нації.
- Символи: Для культурної ідентичності характерні символи культури – мова, фольклор, національний одяг, кухня, обряди. Натомість національна ідентичність оформлюється через державні та національні

символи – прапор, герб, гімн, національні свята, які втілюють суверенітет і єдність нації.

- Політична лояльність: Носій культурної ідентичності може не мати політичної прив'язаності (одна культура може охоплювати кілька держав або, навпаки, в одній державі співіснують різні культурні групи).

Натомість національна ідентичність передбачає лояльність до конкретної нації-держави або прагнення до неї; вона формує патріотизм, почуття обов'язку перед національною спільнотою.

- Історична пам'ять: Культурна ідентичність спирається на колективну пам'ять про культурні досягнення, героїв культури, духовні традиції. Національна ідентичність більше акцентує на історичних подіях і наративах державотворення, боротьби за незалежність, військових перемог чи трагедій, що визначають долю нації. Історична пам'ять у національній ідентичності часто кристалізується у формі національних міфів про спільне минуле, які підкреслюють єдність і неперервність нації.

Історичні чинники формування української ідентичності. Український випадок яскраво демонструє взаємодію культурної та національної ідентичності під впливом історичних обставин. Впродовж століть українці часто не мали власної державності (перебували у складі інших імперій і держав), тож саме культура була головним носієм ідентичності. Збереження української мови, фольклору, літератури та церкви стало способом зберегти українську самобутність в умовах чужоземного панування. Наприклад, у XIX ст. інтелігенція (Т. Шевченко, П. Куліш та інші) через літературу й історичні праці формувала національну свідомість на основі культурної спадщини.

Колоніальні практики імперської влади, такі як заборони української мови (Валуєвський циркуляр 1863, Емський указ 1876) та політика русифікації, прагнули знищити культурну ідентичність українців, аби асимілювати їх у домінуючу націю. Однак ці утиски часто мали протилежний

ефект – зміцнювали усвідомлення відмінності української спільноти та стимулювали рух за національне відродження.

У ХХ ст. важливим етапом стала короткочасна незалежність 1917– 1921 рр. та пізніше відновлення державності в 1991 р., що перевело українську ідентичність у політичну площину. У добу СРСР, попри риторику інтернаціоналізму, продовжувалася русифікація й придушення національної пам'яті (замовчування Голодомору, переслідування української інтелігенції), що послаблювало прояви національної ідентичності. Водночас під поверхнею офіційної ідеології зберігалися елементи культурної самосвідомості – мова в родинях, народні звичаї, неофіційна історична пам'ять про козацьку добу та визвольні змагання.

Сучасні події значно вплинули на переосмислення національної ідентичності українців. Революція Гідності 2013–2014 рр. стала не лише протестом проти корупції та авторитаризму, а й утвердженням європейського цивілізаційного вибору та гідності як національної цінності. Ця революція консолідувала українців незалежно від мовних чи етнічних відмінностей у спільному прагненні свободи та демократії. Після неї, на тлі російської агресії – анексії Криму та війни на Донбасі (2014) – українська політична нація згуртувалася ще більше. Зрештою, повномасштабне вторгнення Росії в 2022 р. призвело до небаченого сплеску патріотизму та національної єдності. Українська ідентичність остаточно утвердилася як переважно громадянська (civic), основана на лояльності до держави та спільних цінностях свободи. Багато російськомовних громадян України, попри культурні відмінності, під впливом війни ототожили себе з українською політичною нацією, що засвідчило відокремлення національної ідентичності від суто мовно етнічного фактора. Історичні злами активували також колективну пам'ять про минулі боротьби (від козаччини до УПА) та оживили національні символи й гасла («Слава Україні!»), надавши їм нового значення.

Сучасні філософські підходи до ідентичності. Філософія та соціальна теорія пропонують різні концепції для осмислення явищ культурної й

національної ідентичності. А. Сміт [Smith], як представник етносимволізму, стверджує, що сучасні нації виростають із пре-модерних етнічних спільнот, які мають власні міфи, символи та історичну пам'ять; ці елементи є джерелом тривкості національної ідентичності. Б. Андерсон [Anderson] у праці «*Уявлені спільноти*» показав, що нації конструюються через уяву: люди уявляють спільність із незнайомими співвітчизниками завдяки спільній мові, друкованому слову та медіа. Це пояснює, як в Україні формувалося відчуття єдності навіть за умов розділеності між імперіями – через культуру, пресу та освіту створювався образ єдиного українського народу. Ч. Тейлор [Taylor] акцентує на «політиці визнання», підкреслюючи, що повага до культурної ідентичності спільнот є необхідною для їхнього повноцінного розвитку. Цей підхід відображається в українських реаліях через зусилля із забезпечення офіційного статусу української мови, культури та належного вшанування історичної пам'яті після тривалого періоду їх знецінення.

Ю. Габермас [Habermas] запровадив поняття «конституційного патріотизму» – прив'язаності громадян до демократичних цінностей і принципів, а не до етнічного походження, як основи національної єдності. Для сучасної України ця ідея резонує в тому, що українська нація дедалі більше визначає себе через відданість свободі, правам людини та європейському вибору, об'єднуючи різні етнічні й мовні групи навколо спільного політичного проєкту.

Отже, культурна та національна ідентичності є взаємопов'язаними, але відмінними явищами. Культурна ідентичність становить підґрунтя, на якому зростає національна свідомість, проте саме національна ідентичність додає політичний вимір прагнення спільноти до самовизначення. Історичний шлях України демонструє складний діалог між культурною самотністю та національним рухом: від збереження народної культури в умовах бездержавності – до розбудови модерної політичної нації, згуртованої навколо ідеалів свободи і незалежності. Порівняльний аналіз цих понять дозволяє глибше збагнути, як цінності, символи, пам'ять і лояльність формують

багатовимірну філософію української ідентичності в контексті історичних трансформацій.

1.3 Підходи до розуміння української ідентичності: огляд літератури

Феномен української ідентичності є складним, багатовимірним і динамічним явищем, що привертає увагу дослідників із різних галузей. У сучасній гуманітаристиці існують кілька ключових підходів до осмислення української ідентичності – історичний, філософський, культурологічний та постколоніальний. Кожен із них висвітлюється в працях провідних українських мислителів і західних дослідників. У цьому розділі здійснюється огляд літератури за зазначеними підходами, з урахуванням доробку Ярослава Грицака, Оксани Забужко, Михайла Грушевського, Івана Дзюби, Юрія Шевельова, Марка Грабовича, а також західних авторів – Тімоті Снайдера, Енн Епплбаум, Чарльза Тейлора та Бенедикта Андерсона. Такий огляд дозволить простежити багатовимірність теоретичних інтерпретацій української ідентичності й показати її динамічність у контексті історичних трансформацій та культурної самосвідомості.

Історичний підхід зосереджується на генезі та еволюції української ідентичності впродовж століть, розглядаючи історію як основу національного самовизначення. Класичним прикладом є праці видатного історика Михайла Грушевського, який у багатотомній «Історії України-Руси» вибудував тяглу історичну нарацію українського народу [Грушевський]. Грушевський обґрунтував концепцію безперервності української історії від Київської Русі до сучасності, стверджуючи самотність українців всупереч імперським версіям історії. Його підхід заклав інтелектуальний фундамент української національної свідомості на початку ХХ ст., наголошуючи, що історична пам'ять є наріжним каменем ідентичності.

У новітній історіографії традиції Грушевського продовжив Ярослав Грицак – український історик, який досліджує модерні націотворчі процеси та питання ідентичності. Грицак підкреслює, що ідентичність не є сталою «сутністю», а формується під впливом історичних обставин і суспільних дискурсів [Грицак]. На думку дослідника, українська національна ідентичність у ХХ ст. зазнавала періодів піднесення та придушення: наприклад, унаслідок політичних репресій радянської доби українська ідентичність була загнана в підпілля, але не зникла – народ зберіг прив'язаність до рідної мови, культури, традицій [Грицак]. Грицак також аналізує регіональні та поколінські аспекти, показуючи, як історичний досвід різних частин України (Схід і Захід, село і місто) впливав на варіації ідентичності. Він стверджує, що історичний наратив відіграє ключову роль у консолідації нації: коли українці переосмислюють минуле (козацьку добу, визвольні змагання, радянські репресії), вони наново відкривають сенси свого національного «я» [Грицак].

Західні історики також суттєво сприяли висвітленню еволюції української ідентичності. Зокрема, американський історик Тімоті Снайдер у книзі *«Reconstruction of Nations»* простежує формування української нації в порівнянні з сусідами, показуючи, що українська ідентичність пройшла складний шлях від локальної етнічності до модерної політичної нації [Снайдер]. Снайдер наголошує, що попри перебування України у складі різних імперій, виникненню модерної української нації сприяли як культурні чинники (мова, література), так і історичні злами (Перша та Друга світові війни, розпад імперій), які дали імпульс до національного самоусвідомлення [Снайдер]. Інший вагомий внесок належить журналістці й історикині Енн Епплбаум, котра у праці *«Червоний голод» (Red Famine)* висвітлює Голодомор 1932–33 рр. як навмисну спробу сталінського режиму зламати хребет української нації [Епплбаум]. Епплбаум показує, що масове нищення селянства й удар по українській мові та церкві в 1930-х були спрямовані на викорінення української ідентичності – однак, навіть переживши цю національну катастрофу, українці зберегли культурне ядро, яке відродилося за сприятливих

умов пізніше [Епплбаум]. Таким чином, історичний підхід акцентує тяглість та випробування, через які проходила українська ідентичність, а також роль історичної пам'яті та наративів у консолідації нації.

Філософський підхід до проблеми ідентичності зосереджується на сутнісних питаннях самовизначення, сенсі колективного «ми» та ціннісних засадах, що лежать в основі належності до нації. У західній гуманітарній думці однією з фундаментальних є концепція Бенедикта Андерсона про націю як «уявлену спільноту» [Андерсон]. Згідно з Андерсоном, національна ідентичність формується через спільні уявлення людей про свою спільноту, які поширюються завдяки мові, друкованому слову, культурним символам. Цей теоретичний підхід продуктивний і для українського контексту: українська нація формується як уява про спільну історичну долю і культурну спадщину, навіть коли її члени особисто не знайомі один з одним. Інакше кажучи, ще до появи власної державності українці уявляли себе єдиним народом через літературу (наприклад, *«Кобзар»* Тараса Шевченка), фольклор, релігійні та національні міфи [Андерсон].

Іншим важливим теоретиком є канадський філософ Чарльз Тейлор, який розвинув ідею «політики визнання» та автентичності в рамках мультикультурного суспільства [Тейлор]. Тейлор стверджує, що ідентичність особистості чи спільноти формується у взаємодії з оточенням та через визнання з боку інших. Застосовуючи цю ідею до української нації, можна сказати, що українська ідентичність укріплювалася через прагнення до визнання – як внутрішнього (усвідомлення власної цінності всередині суспільства), так і зовнішнього (міжнародного визнання українців як окремого народу, а не «молодшого брата» іншої нації) [Тейлор]. Філософський вимір дозволяє глибше зрозуміти ціннісні орієнтири, що визначають українську самосвідомість: ідеали свободи, гідності, справедливості, які особливо проявилися під час новітніх суспільних потрясінь (Майдан, війна), є невід'ємною складовою сучасної ідентичності українців.

Серед українських інтелектуалів філософсько-світоглядні аспекти ідентичності осмислює, зокрема, Оксана Забужко – письменниця і есеїстка з філософською освітою. У своїх есеях та романах Забужко досліджує глибинні пласти національної самосвідомості, нерідко проводячи паралелі між особистісною та колективною ідентичністю [Забужко]. Вона звертає увагу на екзистенційні питання: як історична пам'ять, травми минулого і гендерні наративи впливають на сучасну українську душевність. Наприклад, у знаковому есе «Український палімпсест» Забужко розмірковує про «колоніальну підсвідомість» українців, що сформувалася під довгим гнітом імперій, і про необхідність інтелектуального «розколонізування» власної історії та культури [Забужко]. Її філософське осмислення наповнене ідеєю, що справжня ідентичність нації народжується лише тоді, коли суспільство критично переосмислює нав'язані колоніальні міфи і віднаходить автентичні цінності. Отже, філософський підхід через теорії Андерсона, Тейлора та роздуми українських мислителів на кшталт Забужко дає змогу зрозуміти концептуальні основи ідентичності – як вона виникає в уяві, через визнання і саморефлексію.

Культурологічний підхід акцентує на ролі мови, літератури, мистецтва та інших проявів культури у формуванні та збереженні національної ідентичності. Для України, з її багатою, але довгий час маргіналізованою культурною традицією, цей аспект є надзвичайно важливим. Центральним елементом тут виступає українська мова як основа ідентичності. Видатний мовознавець і культурний історик Юрій Шевельов (Шерех) підкреслював, що українська мова – це не просто комунікативний засіб, а «душа» нації, носій колективної пам'яті [Шевельов]. У своїх працях про історію української мови Шевельов показав, як, незважаючи на тиск русифікації, мова зберігала тяглість і ставала символом спротиву. Він відстоював ідею культурної автономії: лише плекання власної мови та культури забезпечує націю від розчинення у сильніших сусідах. Шевельов також наголошував на європейській ідентичності української культури, протиставляючи її імперській російській

культурній моделі [Шевельов]. Таким чином, з його погляду, боротьба за мову рівнозначна боротьбі за національну ідентичність.

Важливим внеском у культурологічне осмислення ідентичності стала праця українських інтелектуалів-шістдесятників. Іван Дзюба у своєму знаменитому есеї «*Інтернаціоналізм чи русифікація?*» (1965) провів глибокий аналіз становища української культури в Радянському Союзі [Дзюба]. Дзюба аргументовано довів, що політика СРСР, прикриваючись риторикою інтернаціоналізму, фактично витісняла українську мову і культуру, провадила приховану русифікацію — тобто колоніальну асиміляцію. Він наголосив, що збереження української ідентичності можливе лише за умови вільного розвитку національної культури у всіх її проявах [Дзюба]. Цей твір, написаний у марксистсько-ленінському дискурсі, став маніфестом захисту культурних прав українського народу. Тези Дзюби про невід’ємність мови, літератури та пам’яті для національного виживання вплинули на кілька поколінь українських діячів культури.

Література та мистецтво загалом відіграють особливу роль у формуванні символічного образу нації. Українська письменниця Оксана Забужко не лише аналізує ідентичність у філософському ключі, але й через художні образи демонструє психологію постколоніального суспільства [Забужко]. У романах, таких як «*Музей покинутих секретів*» чи «*Польові дослідження з українського сексу*», вона порушує питання пам’яті, гендеру, тілесності як складових національного самоусвідомлення, показуючи як приватна історія вплетена в національну. Її творчість і есеїстика підкреслюють, що культура є полем боротьби за ідентичність: хто контролює наративи та смисли — той значною мірою формує самосвідомість народу [Забужко].

Показовим є і внесок Марка Грабовича — літературознавця української діаспори, який досліджує взаємозв’язок культури та націєтворення. Грабович звертає увагу на те, як національний культурний канон (ключові письменники, герої, міфи) впливає на уявлення суспільства про себе [Грабович]. Зокрема, він аналізував постать Тараса Шевченка як символу українства: Шевченко свідомо

творив свій образ народного поета-пророка, і цей образ став одним з інструментів формування модерної української ідентичності у ХІХ ст. [Грабович]. Через літературу та історичну пам'ять закладалися основи для нової «уявленої спільноти». Отже, культурологічний підхід демонструє, що українська ідентичність живиться мовою, літературою, мистецтвом та іншими культурними практиками. Вони не лише відображають націю, але й творять її, забезпечуючи спадкоємність поколінь і передачу цінностей, особливо в умовах відсутності власної державності чи зовнішнього тиску.

Постколоніальний підхід розглядає українську ідентичність крізь призму досвіду колоніальної залежності та подолання її наслідків. Україна протягом століть перебувала під владою великих імперій (Російської, Австро Угорської, пізніше Радянського Союзу), і це не могло не позначитися на самосвідомості народу. Постколоніальний аналіз досліджує, як імперський гніт, культурна асиміляція та нав'язування «меншовартості» вплинули на українську ідентичність, а також як відбувається «деколонізація» свідомості після здобуття незалежності.

Ідеї постколоніалізму простежуються в роботах багатьох українських інтелектуалів. Уже згаданий Іван Дзюба фактично описував колоніальний характер радянської національної політики, вказуючи, що ставлення центру до українців було ставленням метрополії до підкореного народу [Дзюба]. Юрій Шевельов, аналізуючи культурні впливи на українські землі, також говорив про «дві Росії» – імперську та європейську – і закликав Україну орієнтуватися на європейську традицію, виходячи з тіні імперської культурної гегемонії [Шевельов].

Чимало аспектів постколоніальної теорії проявляється в есеїстиці Оксани Забужко, яка прямо називає українців «постгеноцидним суспільством» із травмою, успадкованою від колоніального минулого [Забужко]. Вона стверджує, що за роки підрадянської залежності українці виробили комплекс меншовартості та внутрішню цензуру, від яких необхідно звільнитися. Постколоніальний підхід у її працях виявляється у заклику повернути

«вкрадену історію» та відновити тяглість власного культурного розвитку, обірвану колонізаторами [Забужко].

Західні дослідники також застосовують постколоніальні рамки для аналізу України. Тімоті Снайдер у своїх працях звертає увагу, що радянська влада, по суті, продовжила імперську політику Росії щодо України, трактуючи її як периферію, ресурсний додаток і заперечуючи самостійний культурний статус українців [Снайдер]. Навіть після розпаду СРСР, російський дискурс часто зображав Україну як «штучне утворення» – типовий риторичний прийом колонізатора, який заперечує суб'єктність колонізованого. Постколоніальна перспектива дозволяє побачити війну на Донбасі та анексію Криму (2014) як продовження тієї самої імперської парадигми, де колишня метрополія не бажає відпустити колонію. Енн Еплбаум теж фактично описує радянську політику щодо України – від розкуркулення і Голодомору до переслідування інтелігенції – як класичний колоніальний проєкт знищення місцевої еліти та колективної пам'яті [Еплбаум]. У світлі таких досліджень стає очевидно, що українська ідентичність значною мірою формувалася в опозиції до імперського «Іншого». Багато в чому національна самосвідомість була реакцією спротиву: збереження мови, віри, традицій всупереч заборонам; плекання власної історичної міфології всупереч офіційній імперській історіографії.

Постколоніальний підхід підкреслює *динамічність* української ідентичності як процесу емансипації. Після 1991 року Україна вступила в етап переосмислення історії і відновлення національної пам'яті. У культурі це проявилось в поверненні раніше заборонених імен та творів, у відродженні автентичних традицій, у критичному осмисленні радянського спадку. Як зазначають деякі дослідники, деколонізація українського простору триває досі, набуваючи особливої актуальності в контексті сучасного конфлікту з Росією [Снайдер]. Отже, постколоніальний підхід дає можливість зрозуміти українську ідентичність як таку, що виборює себе з-під тіні імперій, поєднуючи травматичний досвід підкорення з прагненням до свободи і самовизначення.

Окремо варто відзначити сучасні трансформації української ідентичності в умовах новітніх історичних подій, зокрема Революції Гідності (Майдан 2013– 2014 рр.) та російсько-української війни (2014–по сьогодні). Ці потрясіння стали потужними каталізаторами для переосмислення та консолідації національної самосвідомості. Багато дослідників і оглядачів відзначають, що після Майдану відбувся злам старих ідентифікаційних моделей: громадяни України різного етнічного походження і мовних груп об'єдналися навколо спільних цінностей свободи, гідності та демократичного вибору [Грицак].

Історик Ярослав Грицак назвав Євромайдан «революцією гідності прекаріату», підкреслюючи, що на перший план вийшла не стільки мовно етнічна ідентичність, скільки ідентичність ціннісна – прагнення жити у справедливому, європейському суспільстві [Грицак]. Це свідчить про зародження в Україні модерної політичної нації, де спільна громадянська ідентичність превалює над вузько етнічними ознаками.

Російська агресія 2014 року (анексія Криму, війна на Донбасі) і особливо повномасштабне вторгнення 2022 року ще більшою мірою загострили національну самосвідомість українців. Війна, як парадоксально, згуртувала суспільство: мільйони людей відчули себе частиною єдиного національного колективу, що боронить право на існування своєї держави і культури. Західні аналітики зауважували, що в цей період український патріотизм набув переважно *громадянського* характеру: навіть російськомовні громадяни України, які раніше могли вагатися у самоідентифікації, виразно стали на бік української політичної нації, відкидаючи путінське ототожнення «русскоязычных» з росіянами [Снайдер]. Тімоті Снайдер неодноразово підкреслював у статтях, що українське суспільство продемонструвало зрілість нації, яка виборює демократичні цінності і відкидає імперський міф про «єдиний народ» [Снайдер]. Подібно, Енн Епплбаум в публіцистичних виступах відзначала феномен згуртованості українців перед лицем загрози: на

її думку, досвід спротиву агресору оновив значення слова «українець», зробивши його синонімом до свободи і незламності [Еплбаум].

Сучасні перетворення ідентичності проявляються також у масовій культурі та повсякденних практиках. Пожвавився інтерес до української мови, молодь переходить на українську в спілкуванні; спостерігається бум національної символіки, популярність історичної пам'яті (відродження пам'яті про героїв визвольних змагань, вшанування жертв комуністичних репресій). Усе це свідчить, що ідентичність в Україні – живий процес, який чутливо реагує на суспільні виклики. Кожне нове випробування – чи то революція, чи війна – стає поштовхом до переосмислення «хто ми є» і «за що боремося». Цей процес не однорідний: залишаються дискусії між різними регіонами та групами щодо бачення минулого і майбутнього, але загалом вектор спрямований на зміцнення почуття єдності і відокремленості від колишньої метрополії.

Різноманітність підходів до вивчення української ідентичності засвідчує її багатовимірність та динамічність. Історичний підхід висвітлює тривалий шлях формування нації, підкреслюючи спадкоємність і роль пам'яті про спільне минуле (від княжої доби до сучасності) – як показали Грушевський, Грицак та інші [Грушевський; Грицак]. Філософський і теоретичний підхід пропонує концептуальні рамки для осмислення ідентичності: через уявлену спільноту та потребу у визнанні (Андерсон, Тейлор) ми розуміємо, що нація конституюється не лише об'єктивними чинниками, а й спільними ідеями та цінностями [Андерсон; Тейлор]. Українські автори на кшталт Забужко додають до цього екзистенційний вимір, осмислюючи національну самосвідомість у категоріях культури, пам'яті й пережитого досвіду [Забужко]. Культурологічний підхід висуває на передній план мову та мистецько-літературний канон як серцевину ідентичності, показуючи, що саме у площині культури нація зберігається попри втрату державності чи політичні катаклізми (про що свідчать роботи Шевельова, Дзюби, Грабовича) [Шевельов; Дзюба;

Грабович]. Постколоніальний підхід наголошує на історії підкорення та визволення, інтерпретуючи українську ідентичність як процес відновлення самості після століть зовнішнього домінування [Дзюба; Забужко; Снайдер]. Кожен із цих підходів висвітлює окремий вимір явища ідентичності – від матеріального (територія, історичні події) та культурного (мова, культура) до ідейного (цінності, уявлення, дискурси).

Порівняння різних концептуальних підходів показує, що вони не взаємовиключні, а швидше доповнюють один одного. Історичний наратив надає матеріал для уявленої спільноти (як теоретизував Андерсон), культура забезпечує «тканину» цієї спільноти, а філософське осмислення визначає сенси і цінності, навколо яких вона об'єднується. Постколоніальна критика, своєю чергою, застерігає від спрощень і звертає увагу на силові контексти формування ідентичності (панування vs. опір). Таким чином, українська ідентичність постає як *поліфонія* різних елементів – історичних міфів і фактів, мовно-культурних маркерів, соціальних практик і політичних ідей. Вона є не статичним «есенційним» набором рис, а динамічним конструктом, що постійно переломлюється під впливом нових обставин.

Сучасний український досвід – від здобуття незалежності до драматичних подій Майдану та війни – наочно продемонстрував, що ідентичність може змінюватися і укріплюватися за надзвичайно короткий час, коли того вимагає історичний момент. Українська нація, осмислена в різних підходах, постає водночас і давньою (за історичною тяглістю), і молодою (за сучасним переосмисленням себе); і етнокультурною спільнотою, і політичною нацією, об'єднаною спільними цінностями. У підсумку можна зробити висновок, що українська ідентичність – багатовимірне явище, яке не може бути повністю пояснене якимось одним підходом чи теорією. Лише синтез історичного, культурного, філософського та постколоніального поглядів дозволяє наблизитися до розуміння її сутності. Така комплексна перспектива

висвітлює українську ідентичність як живу, динамічну категорію, що продовжує розвиватися у відповідь на виклики часу [Грицак; Снайдер].

РОЗДІЛ II. КЛЮЧОВІ СКЛАДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: МОВА, ПАМ'ЯТЬ, ТІЛО.

2.1 Формування ідентичності в добу Київської Русі та козацької державності Історичний огляд періоду Київської Русі та його значення для формування ідентичності

Київська Русь (IX–XIII ст.) була однією з перших державних утворень на землях сучасної України. Попри феодальний характер і відсутність модерних націй, саме цей період заклав культурні й соціальні основи, на яких згодом постала українська спільнота [Яковенко]. Київ виступав тогочасним політичним і духовним центром, довкола якого консолідувалися різні племена Східної Європи. Прийняття християнства у 988 р. князем Володимиром Великим стало поворотним моментом: хрещення запровадило спільну релігійну традицію та писемність (церковнослов'янську), що об'єднували населення Русі та відрізняли його від сусідніх народів. Ця *православна цивілізаційна основа* на тривалий час визначила самосвідомість русинів, адже, як зауважує Ярослав Грицак, середньовічна «руська» ідентичність мала передусім релігійний характер [Грицак]. Люди ототожнювали себе з «Руссю» в сенсі належності до православного світу: вислів «я – руський» тоді означав «я – православний (не католик і не мусульманин)» [Грицак].

Водночас Київська держава створила тяглість державної традиції, яку пізніше успадкували нащадки русі. В період розквіту Русі сформувалися ключові елементи спільної культурної пам'яті: літописи (наприклад, «Повість минулих літ»), у яких описано легендарне походження держави та панівної династії, перші зводи законів («Руська правда» Ярослава Мудрого) та ідеали князів як оборонців землі. Ці наративи створили відчуття спільної історії і витоків. Хоча Київська Русь не була національною державою у сучасному розумінні (на той час не існувало окремих української, російської чи білоруської націй [Яковенко]), її спадщина набула символічного значення для

30

пізніших поколінь. Згодом «золота доба» Русі витлумачувалася як колиска державності й культури для українців. Уже в ХІХ ст. історики двох імперських націй сперечалися, кому належить більший спадок Києва: як зазначає Орест Субтельний, українські та російські дослідники однаково вважали Київську Русь невід'ємною частиною своєї національної історії [Субтельний]. Саме тому питання «*чиїм спадком є Русь*» стало політизованим: російська історіографія традиційно намагалася монополізувати славу давнього Києва, мотивуючи це тяглістю московської державності, тоді як українська інтелігенція обстоювала власне право на цю спадщину [Субтельний].

Доба Київської Русі дала витоки трьом ключовим вимірам колективної ідентичності, що розвивалися на наших землях: культурному, релігійному та державницькому.

Культурний вимір: Із утвердженням книжної культури на основі старослов'янської мови сформувалася спільна літературна традиція. Перекладені й оригінальні твори (проповіді, життя святих, літописи) поширювали ідею єдиної «*Руської землі*». Архітектура та мистецтво (софійський собор у Києві, іконопис) створили перший пантеон культурних надбань, з якими ототожнювали себе мешканці князівств.

Закладені тоді образи і мотиви – наприклад, Київ як «другий Єрусалим», князь як ідеальний правитель-християнин – стали архетипами, що пережили століття. Згодом ці культурні коди відчитувалися як спільна спадщина українців, навіть якщо напряду вони не усвідомлювали себе «нацією».

Релігійний вимір: Православ'я, прийняте від Візантії, стало головною основою спільності русинів. Єдина церква (Київська митрополія Константинопольського патріархату) об'єднала різні землі Русі під духовною владою митрополита Київського. Після розпаду політичної єдності саме церква зберегла тяглість: у Литві й Польщі руська православна громада продовжувала відчувати спільність віри, обряду і мови богослужіння. Таким чином, православна релігійна ідентичність стала тим «клеєм», що тримав

руську народність разом у пізньому середньовіччі [Грицак]. Конфесійна відмінність від католиків (поляків, литовців), а згодом і від москвинського православ'я, що набуло власної автокефалії, стимулювала усвідомлення своєї окремішності.

Державницький вимір: Хоча після монгольської навали (1240 р.) самостійної Київської держави не відновилося, ідея державності не зникла. Традиції княжого правління продовжувалися у князівствах Галицько-Волинському та інших, а пізніше – у складі Великого князівства Литовського, де руська знать займала впливові позиції. Пам'ять про Київ як колишній могутній політичний центр жила в народних легендах і хроніках. Зберігалося і юридичне спадкоємство: у Великому князівстві Литовському діяло Руське право, писане руською мовою. Все це дозволило говорити про неперервність елементів державності. В нові часи українські історики й мислителі опиралися на цей феномен, доводячи, що традиція самоврядування і власної держави в українців має глибоке коріння [Плохій]. Поняття «державність» у сучасному українському дискурсі нерозривно пов'язане з легітимацією історичного шляху від Русі до подальших форм автономії та незалежності.

Спадщина Київської Русі не залишалася лише надбанням давнини – у пізніші епохи вона ставала об'єктом активного *переосмислення*, навколо якого вибудовувався національний наратив українців. Починаючи з козацько гетьманської доби, освічені верстви та церковні кола намагалися вписати історію Русі у новий контекст. Зокрема, у Києво-Могилянській академії в XVII–XVIII ст. формувалося бачення безперервності: київські інтелектуали презентували козаків як спадкоємців киево-руської слави. Прикладом є анонімний твір початку XIX ст. «Історія русів», що романтизував минуле, змальовуючи козаччину прямим продовженням княжої доби [Плохій]. Цей твір, хоча й не був науково достовірним, набув величезної популярності серед української шляхти та інтелігенції, вплинувши на уявлення про історію: він

стверджував, що після занепаду Києва саме козаки підняли прапор Русі та відродили її державницький дух.

У ХІХ столітті, на хвилі національного відродження, українські історики систематично переглянули імперські версії історії. Михайло Грушевський – найвидатніший з них – у своїй багатотомній «Історії України-Руси» (1898–1936) переконливо довів тяглість українського історичного процесу від княжих часів через Галицько-Волинську державу до козацького Гетьманату і далі [Субтельний].

Грушевський рішуче заперечив тезу російських істориків про те, що після занепаду Русі її населення нібито переселилося на північ (так звану теорію Михайла Погодіна) і що тільки Московія продовжила традицію державності [Субтельний]. Натомість українська школа історіографії обґрунтувала право України називатися прямим спадкоємцем Київської Русі, незалежно від Росії. Цей крок був надзвичайно важливим для формування модерної національної свідомості: «слава Києва» була повернута українцям як невід’ємна частина їхнього минулого.

В національному наративі, що склався в ХІХ–ХХ ст., Київська Русь посіла місце «давньої держави українського народу». Образ князя Володимира охрестив Україну, княгиня Ольга чи Ярослав Мудрий стали сприйматися як «наші історичні герої». Таке переосмислення мало і політичний підтекст: воно протистояло імперському дискурсу, в якому Русь подавалася виключно як колыска російськості. Сучасні дослідники підкреслюють, що боротьба за спадщину Русі триває і нині на ідеологічному фронті [Снайдер]. Приміром, Тімоті Снайдер зауважує, що російська політична думка досі намагається привласнити київську спадщину, бо розуміє: українці є не менш правомірними нащадками княжої держави [Снайдер]. Отже, інтерпретація доби Київської Русі стала фундаментом, на якому українці будували свій окремий національний міф – у тіні й наперекір міфу російському.

Наступним визначним етапом, що вплинув на формування української ідентичності, стала козацька доба (ХVІ–ХVІІІ ст.). Перехід до цієї епохи

відбувся поступово: у південних степових прикордоннях Речі Посполитої виникла спільнота воїнів-землеробів – козацтво, яке спершу брало на себе роль охоронця кордонів від татарських набігів. У середині XVI ст. козаки інституційно оформилися у військово-демократичну організацію – Запорозьку Січ. Січстала осередком зародження нової моделі суспільного устрою: тут панували виборність старшини, дух свободи та товариства рівних (принаймні між козаками). Цей козацький устрій контрастував з феодальними порядками сусідніх держав, що вже робило його унікальним феноменом у свідомості сучасників.

Політичний вплив козацтва досяг апогею під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657). В результаті перемог козаків постала фактично автономна держава – Гетьманщина (Військо Запорозьке на чолі з гетьманом). Гетьманщина мала всі атрибути державності: власний уряд, територію, столицю (спершу Чигирин, згодом інші міста), дипломатичні відносини з іноземними державами. Хоча формально вона перебувала під протекторатом спочатку польського короля (до 1648), потім коротко османського султана, а з 1654 – московського царя, на практиці це була *квазі-незалежна* українська держава ранньомодерної доби. Її існування – хай і в обмежених умовах – засвідчило тяглість української державницької ідеї від княжих часів. В очах народних мас козаччина стала синонімом боротьби за волю та віри: козаки виступали як захисники православних від утисків католицької шляхти. Через це козацький рух здобув широку підтримку і ввійшов до фольклору як визвольний.

Культурний вплив козацької державності був не менш значущим. У гетьманській Україні розквітли освіта й мистецтва: засновувалися колегіуми, друкарні, розвивалася барокова архітектура (церкви, монастирі, зведені коштом козацької старшини), творилася багата література церковнослов'янською та тогочасною книжною українською мовою. Київ залишався духовним центром – завдяки підтримці гетьманів відновлено вищу православну ієрархію (Київська митрополія 1620 р., в якій провідну роль

зіграв гетьман Петро Сагайдачний). Саме тоді з'являються перші історичні праці про козацьку минувшину (літописи Самовидця, Грабянки, Величка), де формується образ козаків як спадкоємців Русі та носіїв окремої політичної традиції. Гетьмани—меценати (наприклад, Іван Мазепа) підтримували розвиток книгодрукування, малярства, музики, що сприяло оформленню самобутньої барокової культури, інтегрованої в європейський контекст, але з національними рисами.

Попри втрату автономії наприкінці XVIII ст. (ліквідація Катериною II гетьманства в 1764 р. і зруйнування Запорізької Січі в 1775 р.), політична і культурна спадщина козацької доби продовжувала жити у пам'яті народу та передаватися наступним поколінням через фольклор і родинні легенди. Багато представників козацької старшини перейшли до складу імперського дворянства, але зберегли локальну ідентичність – називали себе «нащадками Війська Запорозького». Саме з цього середовища вийшли перші ідеологи українського національного руху XIX ст., які плекали гордість за козацьке минуле і прагнули відродити його у нових формах.

Козацька доба залишила по собі багатий *символічний ряд* та історичні міфи, які значною мірою визначили українську національну ідентичність. Козак став центральним образом українського народу: не випадково історик

35 Ярослав Грицак називає козаків «центральним символом української ідентичності» [Грицак]. У народній культурі закріпився ідеал козака як втілення *волелюбності, мужності та лицарства*. Фольклорні образи на кшталт козака Мамаю – мандрівного воїна-бандуриста – набули статусу національних архетипів, присутніх у піснях, думах, образотворчому мистецтві. На багатьох українських рушниках і картинах XIX ст. можна побачити козаків-лицарів: вони символізували незнищенність народу (існує приказка: «козацькому роду нема переводу»).

Наратив про козаччину як «золоту добу свободи» став основним міфом, що гуртував українців аж до модерної епохи [Грицак]. У цьому наративі

35

Запорозька Січ постає як своєрідна республіка рівних, де панували братерство і демократія, а гетьманська держава – як реалізація споконвічного прагнення до самостійності. Звісно, реальна історія була складнішою, але міфологізований образ Січі виконував важливу психологічну функцію: давав підстави пишатися минулим і вірити у можливість відродження держави. Особливу роль відіграли героїчні постаті, довкола яких сформувалися легенди. Серед *героїв козацької ідентичності* найпомітніші: Богдан Хмельницький – гетьман, який уособлював успішну боротьбу проти іноземного гніту; Іван Мазепа – символ драматичної спроби відстояти незалежність від Московії (його союз зі шведами 1709 р. став символом українського вибору Європи, а образ Мазепи надихав пізніших борців за волю); Петро Сагайдачний – гетьман, який прославився перемогами над османами і відновленням православної ієрархії; легендарні характерники на кшталт Івана Сірка – як уособлення козацької відваги. Ці постаті оспівані в народних думах, переказах, а згодом і в літературі (наприклад, у поезії Тараса Шевченка, який творив романтичний культ козащини). Через них сформувався *пантеон національних героїв*.

Окремо варто згадати символіку козацької епохи, яка продовжила життя у національних символах України. Гербом Гетьманщини був козак з мушкетом (символ Запорозького війська) – сьогодні цей образ включено до великого Державного герба України, наголошуючи на спадкоємності державності. Військові знамена козаків часто несли образ архістратига Михаїла чи інші християнські символи – нині архістратиг Михаїл є покровителем Києва. Навіть дрібні атрибути – козацький *оселедець* (чуб) чи *шаровари* – стали впізнаваними маркерами українця в популярній культурі. Таким чином, козацький міф включає не тільки історичний наратив, а й цілий набір культурних маркерів, які через століття продовжують ідентифікувати українське колективне «я». Цей міф, за висловом Оксани Забужко, виконував роль своєрідної колективної пам'яті: навіть у часи бездержавності образ славних предків підтримував національну гідність [Забужко].

Історичні етапи Київської Русі та козаччини заклали підвалини, на яких вибудувалося сучасне уявлення про українську націю. Поперше, вони надали наратив тяглості: українці можуть вести свою історію від середньовічної держави та козацької республіки, що спростовує імперські тези про «молодість» чи «випадковість» української нації [Снайдер]. Наявність власної державності в минулому – хай то княжа доба чи гетьманат – стала важливим аргументом у політичних програмах та історичній освіті. У незалежній Україні після 1991 року шкільні підручники та публічний дискурс підкреслюють цю спадкоємність: герб князя Володимира (тризуб) офіційно відроджено як Малий герб держави, а козацькі гасла про волю лунали під час революцій початку ХХІ ст., підтверджуючи живучість давніх символів.

По-друге, ці епохи збагатили українську ідентичність універсальними ціннісними орієнтирами. Із княжої доби прийшло усвідомлення приналежності до європейського християнського простору, культурна тяглість письмової традиції та державницьке мислення. З козацької – ідеали свободи, соборності (єдності земель) та народоправства. Наприклад, образ Запорозької Січі як братства рівних втілює прагнення до демократичних форм правління в модерні часи. Історики відзначають, що національно визвольні змагання ХХ ст. багато в чому спиралися на легенди про козаків: в добу Української Народної Республіки 1917–1921 рр. нове військо свідомо наслідувало традиції козацтва, а діячі того часу апелювали до Хмельницького і Мазепи як прикладів державотворців [Грицак]. Таким чином, історична пам'ять стала чинником консолідації: спільне минуле підтримувало віру різних поколінь українців у право на власну державність.

По-третє, переосмислення київської та козацької спадщини сприяло формуванню модерної *культурної самосвідомості*. Українські митці, письменники, інтелектуали черпали натхнення в цих двох епохах, витворюючи національний культурний канон. Тарас Шевченко у своїх творах пробуджував пам'ять про козаччину як про час героїки і честі; Микола Костомаров і

Пантелеймон Куліш у працях і романах романтизували княжі часи та гетьманщину, формуючи емоційний зв'язок між сучасниками і давниною. У ХХ ст. і дотепер образи Київської Русі та козаків присутні у літературі, кіно, мистецтві – від історичних романів до популярних пісень. Як вказує Оксана Забужко, історична пам'ять про ці періоди є невід'ємною складовою національної культури, і втрата цієї пам'яті рівнозначна послабленню ідентичності [Забужко]. Через це у постколоніальному українському суспільстві велика увага приділяється відновленню та збереженню власного історичного наративу – без імперських викривлень, з поверненням *«своїх героїв»* та осмисленням *«своїх уроків історії»*.

На завершення можна констатувати, що доба Київської Русі і козацької державності – це наріжні камені, на яких вибудувалася філософія української ідентичності. Їхня спадщина забезпечила історичну глибину й тяглість української нації, збагатила її символами та смислами. Через століття українці зберегли уявлення про себе як про народ, чия любов до свободи і державотворення йде від київських князів і запорозьких гетьманів. Ця історична свідомість стала тим стрижнем, що допомагає вистояти у випробуваннях сучасності та дає підстави впевнено дивитися в майбутнє українського народу.

2.2. Українська ідентичність в умовах Російської та Австро-Угорської імперій

У другій половині ХІХ ст. українська національна ідентичність проходила формування у двох дуже різних імперських контекстах. У Російській імперії ця ідентичність зазнавала жорстоких утисків і примусових «правок», тоді як в Австро-Угорській монархії (зокрема у Галичині) український рух розвивався при значно вільніших обставинах і під впливом народницьких ідей. Російські імперські реформи спрямовувалися на уніфікацію та русифікацію: найбільш знаковими прикладами були Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876). Згідно з ними

заборонялося друкувати і поширювати книги українською мовою, вести навчання в початкових школах нею, влаштовувати концерти, вистави чи навіть богослужіння українською. Така політика переслідувала мету витіснити українську мову з культурного простору імперії. Цим заходам передувала церковна унія: вже в 1839 р. через рішення Полоцького собору в межах Російської імперії була ліквідована греко-католицька церква. У підсумку українці зазнавали тиску із боку як державної цензури, так і Російської православної церкви, що стримувало розвиток національної культури.

У противагу цьому Галичина (тоді «руське» передгір'я Австрії) мала відносно ширшу свободу дій. За оцінкою Britannica, «хоча політика Габсбургів часто віддає перевагу полякам, українці (рутенці) за Австрії користувалися значно більшими можливостями для національного розвитку, ніж українці у царській Росії». З реформи Марії Терезії та Йосифа II російська адміністрація ввела шкільну та церковну реформи, що хоча й обмежено, але дозволяли навчання та богослужіння рідною мовою. Особливу роль у цьому відіграла грекокатолицька церква – після 1774 р. офіційно урівняна в правах з римокатолицькою, вона стала базисом української інтелігенції. Уже у 1830–1840-х рр. частина галицького духовенства й інтелектуалів (відомі як «Руська трійця») підживлювала ідею єдності «руської» нації, відмінної і від поляків, і від росіян. На цих засадах у 1848–1849 рр. виникли перші національні осередки (Головна руська рада та «материнські спілки» – «Руська бесіда», «Галицько-руська матиця» тощо) і розгорнулися культурно-освітні ініціативи під патронатом церкви. Зокрема, у 1868 р. відбулося заснування товариства «Просвіта», яке організовувало читальні та шкільні курси для селян при місцевих церквах; майже в кожному містечку чи селі з'являлися гуртки «Просвіти» під проводом українських священників. Завдяки цьому українці Галичини отримали ширше поле для національного самоусвідомлення: діяли школи і видавалися газети рідною мовою, розвивалися театральні трупи і кооперативи.

Очевидні відмінності двох імперій знайшли відображення у становленні української ідентичності. За радянською та декадентською концепцією, українська нація проіснувала «завдяки всім незгодам» і завжди зберігала прихильність до мови і звичаїв. Я. Грицак підкреслює: «наслідок політичних репресій українська національна ідентичність була придушена, але вона ніколи не зникала. Українці зберігали свою прив'язаність до мови, релігії, народних звичаїв, традиційних занять». До кінця XIX ст. змінилася також соціальна база національного руху. Якщо раніше основою були козацькі старшини і патріотично налаштовані селяни, то з появою промисловості, міських гімназій і університетів виросло активне дворянство та міщанство, молодь і священство, які отримували освіту і ставали носіями національної свідомості. Це простежено на прикладі покоління 1840-х рр.: «Основними фігурами цієї генерації були М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко; у їхніх біографіях знайшли своє відображення збірні риси нового покоління українських патріотів». Зокрема, Шевченкова творчість (збірки «Кобзар» 1840 р. та наступні поеми) заклала міцні підвалини модерної української літератури й ідентичності; як зауважує Грицак, «Шевченкова творчість є водорозділом у розвитку української ідеї» Він надав ідеї національного відродження і соціального визволення (одночасно) статусу наріжного каменя нової української ідеології.

Підсумовуючи, слід відзначити, що в обох імперіях формувалися модерна нація й інтелігенція, але різними шляхами. У Російській імперії «насильницька русифікація» змусила українців шукати опору у фольклорі, культурно-просвітницьких спільнотах та закордонних зв'язках. Як підкреслює Т. Снайдер, зі зростанням жорсткості російської національної політики «українці були змушені обирати між службою імперії та власними національними уподобаннями»; нові ідеї народницької свідомості дали людям основу для чіткого усвідомлення українців як окремого етносу. Натомість у Галичині «народовство» розглядалося здебільшого як просвітницькокультурний рух – з греко-католицькою церквою, школами й

газетами рідною мовою. Відомі автори визнають, що саме за Австрії українська нація здобула можливість більш цілеспрямовано розвиватися: «українці за Австрії зробили значно більший поступ, ніж в царській Росії». Зі сторони сучасних дослідників, зокрема [Грицак], [Субтельний], [Плохій], [Яковенко], [Забужко], [Снайдер] підкреслюється, що українська ідентичність XIX – початку XX ст. зароджувалася насамперед у синтезі мови, культури та історичної пам'яті народу, які відстоювали як митці (від Шевченка та Франка до культурних діячів «Просвіти»), так і духовенство та освітяни. Наприклад, О. Забужко зазначає, що «мова є одним із дуже важливих маркерів ідентичності» – свідченням того, наскільки мова й релігія об'єднували українців в обох імперіях.

2.3. Українська ідентичність у радянський період

Радянська доба стала однією з найглибших травм української ідентичності. Вона не лише змінювала політичний лад, а й намагалася повністю трансформувати культурну, мовну й історичну самосвідомість. Радянська політика щодо України була сповнена суперечностей: від початкової українізації у 1920-х до жорсткої русифікації, від декларативної рівності націй до практики геноциду. Усі ці явища безпосередньо вплинули на формування, руйнування і переформулювання української національної ідентичності.

У 1920-х роках, одразу після поразки УНР та встановлення більшовицької влади в Україні, радянське керівництво почало реалізовувати політику коренізації (в Україні — українізації). Це була частина ширшої тактики комуністів із легітимації влади на національних окраїнах імперії під гаслом «рівності народів». В Україні це означало активне залучення української мови в освіту, адміністрацію, культуру. Були створені десятки україномовних газет, відкрито україномовні школи, вийшли друком сотні книжок, почалася підготовка україномовних кадрів. Інтелігенція, особливо

молоде покоління, повірила в можливість поєднання національного й соціалістичного проектів.

Але цей період тривав недовго. Як зазначає Ярослав Грицак, українізація ніколи не була щирою — це була стратегія, спрямована на контроль, а не на емансипацію [Грицак]. Коли стало очевидно, що процес українізації зміцнює національну свідомість і стимулює зростання «національно-комуністичних» настроїв, режим перейшов до масових репресій.

Кінець 1920-х і 1930-ті роки стали періодом цілеспрямованого винищення української інтелігенції — поетів, науковців, режисерів, священників, педагогів. Ці репресії знищили ціле покоління українських творців, яких пізніше назвуть «Розстріляним відродженням». У Соловецькому таборі смерті було розстріляно понад 100 українських письменників, зокрема Миколу Зерова, Валер'яна Підмогильного, Лесю Курбаса, Миколу Куліша. Як зазначає Енн Епплбаум, СРСР не просто вбивав людей — він намагався вбити пам'ять про них [Applebaum].

Цей етап глибоко вплинув на українську ідентичність: вона втратила свою культурну еліту, мову було відтіснено на маргінес, а будь-яке намагання осмислити національну самосвідомість таврувалося як буржуазний націоналізм. Філософ Сергій Кримський пізніше назве це «внутрішнім вигнанням»: більшість інтелектуалів змушені були або мовчати, або говорити мовою системи.

Голодомор — одна з найтрагічніших подій в історії України, яка не лише вбила мільйони, а й глибоко трансформувала колективну пам'ять і самосвідомість нації. Як вважають дослідники, включно з Тімоті Снайдером, Голодомор був не випадковою трагедією, а навмисною політикою винищення українського селянства як соціальної та національної основи спротиву [Снайдер]. Село було носієм української мови, традицій, фольклору — тобто всієї культурної тяглості. Його зламали через голод.

Голод супроводжувався забороною виїзду з районів голоду, конфіскацією зерна, знищенням хатніх запасів їжі, мовчанкою в пресі. Ті, хто вижив, часто боялися говорити про це навіть через десятки років. Як зазначає Оксана Забужко, Голодомор вкоринив у колективному несвідомому страх перед державою, перед словом, перед інакшістю. Це був удар не лише по тілесному, а й по символічному — по самій можливості пам'ятати й передавати свою правду [Забужко].

Після Другої світової війни політика українізації остаточно згортається. Починається новий виток русифікації — через освіту, армію, пресу, кіно і, найголовніше, через систему репресій. У 1958 році вводиться «закон про мову навчання», що фактично означав витіснення української мови з вищої освіти. Як наслідок, до 1980-х рр. у більшості міст України панувала російська мова, а українська зберігалася лише у селах.

Примусовий перехід до російської вважався «естетично привабливим» і соціально вигідним. За словами Субтельного, у пізньорадянські часи більшість українців стали «двомовними без вибору», де українська — мова серця, а російська — мова успіху [Субтельний]. Це сформувало глибокий внутрішній конфлікт: бути українцем означало бути другосортним, поки не говориш російською. У свідомості багатьох виник комплекс меншовартості, що продовжував жити й після розпаду СРСР.

Попри репресії, в Україні формувалася рух спротиву. Дисидентський рух 1960–1980-х рр. (Левко Лук'яненко, Василь Стус, Іван Світличний, Алла Горська, Микола Руденко) став не лише політичним викликом режиму, а й формою захисту української ідентичності. Особливо потужно це проявилось в поезії: Василь Стус писав про біль мовчання, про історичну провину і про свободу як внутрішню правду.

Дисиденти продовжили лінію «внутрішньої України» — України як духовної сутності, яку не можна забрати. Як підкреслює Снайдер, у той час

українська ідентичність перестала бути лише етнографічною — вона стала етичною: вибором людини бути з правдою, а не з брехнею [Снайдер].

Навіть у найтемніші роки люди зберігали свою українськість у побуті — через пісню, страви, святкування Різдва, вишиванки на дні народження, навіть у спілкуванні з дітьми. Жінки намагалися передати мову внукам, діди співали пісні, що заборонялись по радіо. У селах зберігались ікони, навіть коли церкви були зачинені. Це була тиха, але вперта форма опору — ідентичність, яку не вдалося стерти.

Релігійна ідентичність зберігалася особливо в західних регіонах, де підпільна греко-католицька церква діяла навіть після офіційної заборони в 1946 р. (Львівський псевдособор). Такий досвід сформував у людей цінність віри як символу національного спротиву. Українська ідентичність у радянську добу пройшла через геноцид, асиміляцію, мовчання та подвійність. Але вона вижила — в поезії, у піснях, у мовчанні бабусі на кухні, у молитвах під ковдрою. Система хотіла створити «радянську людину», але натомість породила травмованого, але незламного українця.

Як слушно зауважив Грицак, «СРСР не зміг витіснити українську ідентичність — лише загнав її у глибину». І ця глибина стала тим фундаментом, на якому згодом виросте нове покоління — покоління Майдану і війни, що поверне собі мову, пам'ять і гідність. Радянська епоха — це не лише етап знищення. Це етап темряви, у якій зберігалось світло.

РОЗДІЛ III. ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ІДЕНТИЧНОСТІ: БУТТЯ, ВИБІР, ГІДНІСТЬ.

3.1. Українська ідентичність як філософське явище: від етнічності до екзистенції

Українська ідентичність у XXI столітті постає вже не лише як історична або етнічна приналежність, а як філософське явище. Вона вийшла за межі фольклору, мови чи кровного походження — і набула характеру екзистенційного вибору, акту гідності, самовизначення у світі, де бути українцем означає бути суб'єктом історії. Цей перехід від етнічності до екзистенції — один із головних філософських здобутків сучасного українського досвіду.

У класичних уявленнях модерної доби, нація трактувалася або як об'єктивна етнічна спільність (Гердер, Ренан), або як продукт історичної конструкції (Андерсон). Українська ідентичність тривалий час балансувала між цими двома полюсами. Її тримали разом спільна мова, територія, культурна пам'ять — але водночас вона була постійно розірвана колоніальними дискурсами та асиміляційними впливами.

Філософія української ідентичності в останні десятиліття все більше набуває характеру свідомого самовизначення. Як стверджує Оксана Забужко, українцем уже не народжуються — українцем стають. Це не біологічна умова, а ментально-етичний вибір [Забужко]. У цьому сенсі бути українцем — не лише належати до історичної спільноти, а приймати її біль, цінності, пам'ять і відповідальність. Ідентичність перестає бути етнічною і стає етичною.

Цей зсув також можна прочитати в дусі екзистенціальної філософії. Як писав Гайдеггер, бути — це завжди бути-в-світі (In-der-Welt-Sein). Українська ідентичність, переживши досвід травми, колоніалізму, війни, вибудовується як буття у світі крізь напругу між історичною пам'яттю і теперішньою відповідальністю. Вона більше не є реєстром фактів — вона є вектором буття.

Однією з найглибших філософських трансформацій стало народження колективної суб'єктності. Протягом століть українці були радше об'єктами історії, ніж її творцями. Їх або включали у чужі імперські проєкти (Росія, Австро-Угорщина, СРСР), або розглядали як «народ без держави». Ця ситуація зумовила стан національного анемізму — «нації, що не вірить у себе», за словами Ліни Костенко.

Але через потрясіння Майданів і війни відбувся фундаментальний злам: з'явилася колективна суб'єктність. Це не лише масова мобілізація чи політична участь. Це поява усвідомлення: *ми є ті, хто формує майбутнє*. Громадяни, які власними руками будують бліндажі, волонтери, що доставляють амуніцію на фронт, учні, що пишуть твори про своїх дідусів воїнів — це і є філософія суб'єктності в дії.

Відбувся перехід від "бути українцем, бо народився тут" до "бути українцем, бо *вибрав* бути ним". Це збігається з філософським поняттям екзистенційної автентичності — коли особистість приймає свою свободу і з неї витікає відповідальність. У ХХІ столітті українська нація — це спільнота, яка прийняла виклик свободи.

Українська ідентичність формується не тільки через звитяги, але й через втрати. Колективна пам'ять про Голодомор, репресії, війни, окупації стала не лише історією — вона стала філософським простором співпереживання. У цьому сенсі пам'ять виконує етичну ідентичності: ми пам'ятаємо не тому, що маємо архіви, а тому, що *ми не можемо не пам'ятати*.

Тут ідентичність перетворюється на відповідальність перед мертвими. Це не ностальгія, не героїчний міф, а глибоке усвідомлення ціни буття. Як стверджував Еммануель Левінас, етика починається з обличчя Іншого — в українському випадку це обличчя полеглого, зниклого, замордованого, того, хто залишився в землі. Через це українська ідентичність набуває характеру трагічної, але гідної.

Водночас вона не замкнена у травмі. Як підкреслює Андрій Бондар, сучасна українська ідентичність — це здатність дивитися болю в очі і не перетворюватися на жертву, а залишатися живим. Це і є етика гідності: не помста, а пам'ять, не агресія, а твердість, не забуття, а переосмислення.

3.2. Динаміка культурної самосвідомості: мова, пам'ять, тіло, травма

Сучасна українська ідентичність не є лише продуктом політичної чи історичної еволюції — вона є втіленням культурної самосвідомості, яка оформлюється крізь досвід мови, пам'яті, тілесності й травми. Ці компоненти не існують окремо: вони пронизують одне одного, формуючи глибоко вкорінене відчуття себе як частини спільного тіла, що пам'ятає, страждає, мовчить і говорить. Українська культура ХХ–ХХІ ст. демонструє, що ідентичність — це не тільки те, що ми розповідаємо, а й те, що ми відчуваємо і виносимо на собі — буквально.

Мова — це не просто засіб комунікації. У філософії культури вона вважається основною формою буття світу. За Мартіном Гайдеггером, «мова є дім буття» — через неї людина осмислює себе і навколишнє [Heidegger]. В українському контексті мова історично була ключовим маркером спротиву, виживання і солідарності.

Упродовж століть українська мова зазнавала утисків: від Валуєвського циркуляру й Емського указу до радянської русифікації. Але навіть у часи знецінення вона зберігала сакральну функцію. Як зазначає Оксана Забужко, «мову українці часто не говорили, але молилися нею» [Забужко]. Вона стала не просто інструментом, а етичним вибором. Особливо цей вибір став очевидним після 2014 та 2022 років, коли перехід на українську набув характеру моральної декларації: бути з Україною — значить говорити її голосом.

Мова в цьому сенсі виконує і терапевтичну, і мобілізаційну функцію. Пісні війни, волонтерські звернення, щоденні слова підтримки між людьми —

все це формує живу ідентичність, яка не кодифікується в гімнах чи законах, а народжується у діалозі й спільному диханні.

Історична пам'ять — це не лише знання про події. Це структура культури, через яку спільнота формує себе в часі. За концепцією Яна Ассмана, пам'ять буває комунікативною (усною, особистою) і культурною (засобами мови, ритуалів, текстів) [Assmann]. В українському випадку обидва типи пам'яті поєднуються — і саме через це ідентичність набуває трагізму та глибини.

Голодомор, репресії, розстріляне відродження, Майдани, війна — це не просто історичні події. Це травматичні вузли, що залишили відбиток на колективному несвідомому. Коли бабуся мовчить про те, як ховала зерно, коли дідусь не розповідає про табори — це мовчання теж є частиною культурної пам'яті. Воно вплітається в побут, у страхи, у пісні, у вигини слів.

Пам'ять передається не фактами, а емоційною інтонацією поколінь.

У сучасному українському мистецтві пам'ять стає формою інституційного опору. Роботи художників, п'єси, романи і документальні проєкти (наприклад, «Історія Голодомору» чи «Життя на нулі») не дозволяють витіснити минуле. Пам'ять стає не лише актом вшанування, а політичним жестом: пам'ятати — значить не допустити повторення.

У ХХІ столітті ідентичність дедалі частіше осмислюється не лише в термінах мови чи пам'яті, а тілесно. Війна, біженство, репресії, катування — усе це вписується в тіло буквально: через поранення, втому, сльози, тремтіння рук. Як писала Джудіт Батлер, тіло вразливе — і в цій вразливості формується етика відповідальності за іншого [Butler]. Українське тіло стає тілом, що несе ідентичність: через солдата, який тягне побратима; через медсестру, яка стоїть у крові; через жінку, яка народжує в підвалі. Тіло — це фронт пам'яті, де ідентичність не мислиться — вона проживається.

Цей досвід тілесності формує нову форму культури — культуру фізичної присутності і опору. У ритмах танцю під сирени, у волонтерському бігу з коробками, у шрамах на руках бійця закладається образ сучасного українця — не як образу з підручника, а як живої плоті, що виборює право бути.

Психоаналітичні та філософські підходи до травми показують, що вона може бути не лише деструктивною, а й формотворчою. За Жаком Дерріда, травма — це прорив реального, який порушує цілісність і вимагає переозначення [Derrida]. Український досвід травми — це не лише історія болю, а історія смислового оновлення.

Травма об'єднує. Вона дозволяє сказати: *я тебе не знаю, але я знаю твої біль*. Ця колективна емпатія формує горизонт солідарності, в якому зникають штучні межі — мовні, регіональні, соціальні. В умовах війни українська ідентичність не розпадається, як того хотів агресор — навпаки, консолідується навколо досвіду втрати, болю і гідності.

Сучасні філософи (як-от Тарас Лютьий чи Костянтин Сігов) наголошують: травма дає змогу переосмислити саму логіку історії. Вона відкриває вікно в глибину, де ідентичність не створюється зверху — вона постає внизу, серед попелу, криків і молитви. У цьому сенсі травма — не кінець, а початок: початок нової культури, нового тексту, нової України.

3.3. Ідентичність у перспективі майбутнього: європейська інтеграція, нова суб'єктність, війна як точка перетворення

Українська ідентичність ніколи не була стабільною конструкцією. Вона весь час перебувала в русі — від Київської Русі до козацьких вольностей, від колоніального підпорядкування до незалежності, від тиші Голодомору до гучного голосу Майдану. У ХХІ столітті ця динаміка лише посилилася. Особливо після Революції Гідності, а згодом — повномасштабного вторгнення Росії в 2022 році, питання національної ідентичності перестало бути теоретичним. Воно стало екзистенційним.

Війна, яку Україна переживає сьогодні, не тільки руйнує інфраструктуру і людські життя. Вона трансформує саму структуру самосприйняття нації. Ми вже не повернемося до стану «до», бо це «до» було частиною пострадянської тіні. Сьогоднішня Україна постає як нова суб'єктність — політична, моральна, історична. І питання майбутнього української ідентичності — це питання про те, як ми збережемо гідність, біль, свободу і єдність у світі, що швидко змінюється.

Один із найважливіших векторів майбутньої ідентичності — це європейська інтеграція. Україна обрала курс на ЄС не тільки як політичну ціль, а як цивілізаційний вибір. Після 2014 року «Європа» стала символом свободи, прав людини, верховенства права. Проте, як зазначає Тарас Лютий, інтеграція — це не лише прагнення стати «як вони», а спроба зберегти себе в іншому культурному ландшафті [Лютий].

Є ризик розчинення, втрати автентичності під тиском глобалізації. Але український досвід — унікальний. Ми не входимо в Європу як чистий аркуш, а як нація з історією болю, опору, жертви. Це дає нам моральну суб'єктність. Сьогодні українці не лише прагнуть до ЄС — вони його надихають. Українська ідентичність може і має стати частиною європейського наративу — не як периферія, а як голос свободи, як носій цінностей, перевірених війною.

Коли війна завершиться, Україна опиниться перед драматичним завданням: як жити з цією пам'яттю? Як не зруйнувати себе болем, але й не втратити його як джерела ідентичності? У літературі про постгеноцидні суспільства (Руанда, Ізраїль, Вірменія) ми бачимо два ризики: або витіснення травми, або її героїзація без осмислення.

Україні доведеться знайти власну модель. Вона має бути побудована на етичному підході до пам'яті: не культ жертви, а культура відповідальності. Монументи, шкільні програми, меморіальні музеї мають не лише згадувати, а й виховувати свідомість дії, бути опорою для майбутнього. Як писала Ганна

Арендт, «пам'ять потрібна не для минулого — а для свободи в майбутньому» [Arendt].

Тут особливу роль має відіграти мова розповіді — художня література, кіно, театр. Вони дозволяють трансформувати біль у смисл. І саме це буде ключем до ідентичності: не тікати від травми, а творити через неї нову культурну глибину.

Українська ідентичність пройшла довгий шлях від стану об'єкта імперських наративів до активного суб'єкта глобального процесу. Ми більше не є тими, про кого говорять — ми є тими, хто говорить. І ця мовна, політична й екзистенційна суб'єктність формує майбутній національний код.

Як зазначає Оксана Забужко, «українці більше не питають, чи є вони нацією — вони це знають» [Забужко]. Але це знання вимагає відповідальності: за слова, за пам'ять, за мову, за гідність. Майбутнє української ідентичності — це не лише її збереження, а її дія: у політиці, у мистецтві, у науці, в житті.

Ми вже не можемо бути просто культурою музеїв — ми маємо бути культурою дій. І ця дія має бути етичною, відкритою до Іншого, здатною на солідарність. Як стверджує Жак Дерріда, справжній суб'єкт — це той, хто «не відмовляється від своєї рани, а навчається через неї жити» [Derrida]. Саме такою має бути ідентичність майбутнього.

Ще один виклик майбутнього — як поєднати регіональну, мовну, історичну багатоманітність в єдину, але не одноманітну ідентичність. Україна — не гомогенна держава. У нас різні діалекти, релігії, традиції, досвіди (від Львова до Харкова, від Одеси до Краматорська). Але війна показала, що саме ця різноманітність може бути ресурсом, а не загрозою.

Після війни треба буде уникнути двох крайнощів: асиміляційного тиску (все має бути однаково) і дезінтеграції (все має бути окремо). Майбутня ідентичність має бути плюральною, але солідарною. Це вимагає нового

мовного етикету, культурної чутливості, поваги до локального досвіду. І головне — довіри. Без неї неможливо побудувати спільну мову — в прямому і переносному сенсі.

Війна — це завжди межа. Вона руйнує звичне, ламає зв'язки, обриває життя. Але іноді війна стає не лише катастрофою, а й точкою трансформації — моментом, коли народжується новий тип свідомості, нова форма буття, нова нація. Для України повномасштабна війна 2022 року стала не тільки шоком, а й дзеркалом: вона змусила українців подивитися на себе прямо і побачити, що вони не жертви — вони є.

До війни українська ідентичність була багат шаровою, але часто — суперечливою, розсіяною, позначеною колоніальним минулим. Багато хто не ідентифікував себе з державою, з мовою, з національним проектом. Але вторгнення Росії поставило кожного перед екзистенційним вибором: ким ти є? Не за паспортом — за вчинками. Війна зробила ідентичність не абстрактною, а живою. Бути українцем — це вже не спадок, це відповідальність. Це щоденне «так» у напрямку життя, гідності, свободи.

Філософія називає такі моменти точками біфуркації — ситуаціями, коли система більше не може існувати у звичному режимі й або розпадається, або змінюється на глибинному рівні. Україна не розпалась. Навпаки — вона зібралась. У волонтерських штабах, в окопах, у чергах на кров, у вишиванках під сирену. Ця трансформація не романтична. Вона болюча, кривава, виснажлива. Але вона справжня.

Трансформація торкнулась і мови, і тіла, і пам'яті. Українці почали масово переходити на українську не тому, що так треба — а тому, що це про них. Мова стала не лише кодом, а шкірою, яка болить від ворожого слова. Тіло — не лише біологією, а носієм спільного досвіду: рани, втрати, тепла. Пам'ять — не лише про минуле, а про те, заради чого вартує жити далі.

Особливо важливо, що війна зруйнувала образ українця як об'єкта історії. Більше ніхто не питає «чи ми є нацією». Це вже вирішено. Питання інше — якою ми будемо? І в цьому полягає найбільший філософський виклик: не лише вижити, а зберегти людяність, не лише боротись, а бути, не лише пам'ятати, а творити нову пам'ять.

Якщо дивитися на війну тільки як на катастрофу — ми залишимося у позиції травми. Але якщо бачити її як точку перетворення — з'являється шанс: на глибшу ідентичність, на вищу культуру, на майбутнє, у якому ми не зруйновані, а загартовані.

Війна — це не про злам. Це про народження нового сенсу, нового «ми». Не ідеального, не без втрат. Але живого. І це — головне.

РОЗДІЛ IV. ГЛОБАЛЬНИЙ І ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

4.1. Українська ідентичність у постколоніальному вимірі

Питання української ідентичності неможливо повністю осмислити без урахування постколоніального контексту. Попри те, що Україна рідко згадувалась у класичних постколоніальних студіях поруч з Африкою, Індією чи Латинською Америкою, її досвід — типовий для колонізованої культури. Імперії, які панували над українською землею, не лише експлуатували ресурси — вони формували мислення, ламали мову, підміняли пам'ять і унеможлилювали самовизначення. Саме тому сучасне становлення української ідентичності є не лише культурним процесом — це філософський акт звільнення.

Колоніальний досвід як системне стирання.

Російська імперія і СРСР не просто правили територією України — вони намагались викреслити саму ідею українськості як легітимної. У цьому контексті стає очевидним, що колоніалізм — це не лише про зовнішній контроль, а передусім про епістемологічне насильство: позбавлення народу права говорити власною мовою, мати свою історію, формувати власний образ світу.

Українська мова століттями заборонялася, знецінювалася або дозволялася лише в «безпечних» формах — фольклору чи села. Історія переписувалася так, щоб українці постали або як «молодші брати», або як політично нездатні на суб'єктність. Цей досвід тотального викривлення зближує Україну з класичними об'єктами колоніальної філософії — тим самим виводячи українську ідентичність у глобальний постколоніальний діалог.

Повернення мови як повернення себе.

Мова в українській історії — це не просто засіб комунікації. Це — простір буття, у якому формується не лише свідомість, а й гідність. Втрата мови в колоніальному контексті — це не лише лінгвістична зміна, а втрата голосу. Саме тому повернення до української мови після 2014 і особливо 2022 року стало актом не політики, а ідентичності.

Це збігається з постколоніальною думкою Франца Фанона, який писав, що «говорити мовою колонізатора — це одночасно приймати його світ» [Fanon]. В українському випадку відмова від мови імперії — це відмова від чужого мислення, від підпорядкування, від історичної меншовартості.

Ще один вимір — пам'ять. У радянському проєкті пам'ять українців була глибоко редагована: про Голодомор мовчали, про розстріляне Відродження не знали, про Мазепу зневажали. Українська історія подавалась не як шлях народу до свободи, а як серія помилок, які виправила імперія.

Деколонізація сьогодні означає повернення цієї пам'яті — не для реваншу, а для відновлення гідності. Це те, про що писав Едвард Саїд: постколоніальний суб'єкт має право наративу, на свою історію, яка не буде визначатися зовні [Said]. Український наратив, який формується нині — це розповідь не про жертву, а про внутрішню гідність і право на власну правду.

Постколоніальність проявляється не лише у словах і символах, а й у тілі. Тіло українця — від підпільного вчителя до пораненого бійця — стало простором опору. Війна зробила очевидним: тіло — це не приватне, це історичне. Як стверджують сучасні постколоніальні теоретики, колонізоване тіло завжди є тіло, яке бачить себе ззовні — очима колонізатора. Лише визволення дає змогу вперше подивитись на себе зсередини.

Україна сьогодні — це не периферія глобального світу, а новий центр деколоніальної філософії. Ми маємо унікальний досвід, який поєднує колоніалізм неафриканського типу, травму мовчання, жорстке насадження культури зверху — і при цьому збережену здатність бути собою.

Це те, що робить український досвід важливим для всього світу. Україна — не об'єкт чужих концепцій. Вона — створює власні смисли, і саме тому стає не лише нацією, що бореться, а нацією, що філософує, рефлексує, пам'ятає і творить.

4.2. Війна як виклик гуманізму: філософія страждання, гідності та пам'яті

Гуманізм — одна з найбільш вкорінених і водночас найбільш вразливих концепцій західної філософії. Він передбачає безумовну цінність людського життя, вірить у силу розуму, співчуття, свободи та гідності. Але війна завжди ставить ці цінності під питання. Що стається з гуманізмом, коли тіло знеособлюється? Коли гідність зводиться до виживання? Коли страждання втрачає сенс, а смерть — облік? Саме ці виклики переживає сьогодні Україна. І саме тому вона не лише веде війну — вона переосмислює саму ідею гуманного у світі насильства.

Страждання — не просто емоція чи подія. Це антропологічна межа, де оголюється сутність людини. Як писав Еммануель Левінас, справжня етика починається там, де я дивлюсь в обличчя стражденного Іншого і не можу відвернутися [Levinas]. Війна перетворює ці обличчя на мільйони: поранених, біженців, матерів, вдів, загиблих. І в цьому полі страждання гуманізм не може залишатися абстрактним — він має вміти дивитися в очі болю.

Українська культура страждання — це не культура жертви, а культура гідності у межовому досвіді. Ми не прославляємо біль — але й не ховаємо його. У нашій поезії, музиці, побуті він присутній, як щось глибоко людське. Як писав Камю, «у серці всієї боротьби є страждання, яке не зламало — а відкрило сенс життя» [Camus].

Гідність — один із ключових термінів української філософії після 2014 року. Вона не є абстрактним правом. Вона — це вибір бути людиною, навіть

коли це небезпечно. Гідність українців — не декларативна, а тілесна: вона в тому, як годують одне одного на блокпосту, як перев'язують поранених, як хоронять своїх без сліз, але з піснею.

Революція Гідності вже показала, що українська версія гуманізму — це не комфорт, а дія. І тепер війна продовжує цю традицію: гідність — це не тоді, коли тебе не принижують, а коли ти не дозволяєш приниження стати твоєю мовою.

Гуманізм у післявоєнному світі неможливий без пам'яті. Пам'ять — це не лише хронологія. Це форма відповідальності перед тими, хто не зміг вижити, перед тими, хто ще народиться. Ханна Арендт писала, що «зло починається з забуття», і це особливо актуально в контексті геноцидів, окупацій, тортур [Arendt].

Українська пам'ять після 2022 року стане основою не для культу жертв, а для формування нової етики гуманності. Ми не забудемо Ірпінь, Маріуполь, Бучу. Але ми не будемо жити лише ними. Наша пам'ять — це погляд уперед, який не зраджує минулого. Це пам'ять, що не паралізує, а творить новий моральний порядок.

Сьогодні гуманізм потребує переосмислення. Він більше не може базуватись на ідеї абсолютного миру, зручного життя, ліберального компромісу. Війна в Україні показала, що справжній гуманізм — це не відсутність насильства, а здатність залишитися людиною в його присутності.

Це гуманізм не пацифістський, а онтологічний — як здатність стояти, захищати, співпереживати, не втрачати обличчя у вогні. Українці стали суб'єктами такого нового гуманізму: не ідеального, але гідного. Не академічного, а живого. І саме тому їхній досвід важливий не лише для себе, а для всього світу.

4.3. Культурна суб'єктність і майбутнє: на шляху до нового українського універсалізму

Культурна суб'єктність — це не просто здатність створювати мистецтво чи мати мову. Це глибший стан: усвідомлення себе як джерела смислів, як того, хто формує світ, а не лише реагує на нього. Українська ідентичність у ХХІ столітті робить радикальний крок у цьому напрямку. Вона більше не шукає дозволу на існування — вона стверджує себе через творчість, пам'ять і етику буття.

Світ почав слухати Україну, коли вона заговорила не лише про зброю, а про гідність. Коли вона показала, що здатна мислити, співпереживати, створювати сенси. У творах Станіслава Асєєва, у кіно про Донбас, у поезії Сергія Жадана, у виступах волонтерів і бійців — світ побачив людину, а не статистику.

Це й означає культурну суб'єктність: не бути ілюстрацією до чужого дискурсу, а стати голосом, що має власну інтонацію. І цей голос важливо не втратити після перемоги. Бо після героїзму приходить тиша. І саме тоді треба буде говорити ще голосніше — не про смерть, а про майбутнє.

Універсалізм у модерній філософії часто формувався з центру — з Парижа, Берліна, Лондона. Україна завжди була на периферії цього мислення. Але ХХІ століття змінює карту: істини народжуються не там, де спокійно, а там, де болить. Український досвід — це не просто локальна історія. Це універсальний досвід людини, яка чинить опір неправді й насильству.

Як писала Оксана Забужко, українська культура має шанс не просто наздогнати європейську, а втрутитись у її сенси — через свої втрати, свій шлях, свою сміливість бути собою [Забужко]. Це не про унікальність. Це про відповідальність за себе і світ. Сучасна Україна — не лише місце подій, а сцена нового гуманізму.

Універсалізм, який вона пропонує, не будується на величчі чи традиції. Він базується на етичній щирості, на праві жити, любити, пам'ятати й не зникати.

Але цей шлях не буде легким. Після перемоги Україні доведеться не лише відбудувувати міста, а й зберегти внутрішню опору. Глобальний світ швидко асимілює, розчиняє. Щоб не втратити себе, нам потрібно буде не захищати межі, а постійно говорити сенсами: у філософії, літературі, освіті, музиці, побуті.

Це і є нова культурна суб'єктність: бути в світі не мовчки, не як “європейська проблема”, а як повноправний носій думки.

ВИСНОВКИ

Філософське осмислення української ідентичності в контексті історичних трансформацій і культурної самосвідомості демонструє: йдеться не про опис нації як факту, а про глибоку внутрішню подорож — шлях до себе. Українська ідентичність у XXI столітті — це вже не етнічна чи формальна приналежність, а екзистенційний жест, смислова дія, вибір бути собою в умовах нестабільного і часом ворожого світу.

Витоки: пригнічення і пам'ять.

У першому розділі досліджено витoki ідентичності в історичному контексті: як війни, розподіли, утиски мови й культури створили розірване дзеркало самоусвідомлення. Українці, як і євреї або балтійські народи, довгий час були не суб'єктами, а об'єктами чужих наративів. Це сформувало не тільки травму, а й гіперчутливість до справедливості, яка й сьогодні лежить в основі суспільної етики.

Проте, як показує досвід постгеноцидних націй, пам'ять — не завжди про минуле. Вона — про структуру теперішнього. І українська ідентичність — це перш за все пам'ять, що думає, пам'ять, яка творить гідність замість культу жертви. Саме тому сьогодні маємо не просто відновлення фактів, а переосмислення себе через досвід виживання.

Незалежність у 1991 році не стала автоматичною формою суб'єктності. Вона лише відкрила простір, у якому ідентичність почала оформлюватись: спершу кволю, розгублено, суперечливо. Але кожна криза — Помаранчева революція, Революція Гідності, війна — ставала точкою прискореної самоідентифікації.

І що важливіше: кожного разу ця ідентичність ставала не герметичною, а все глибшою і людянішою.

Поступово ми бачимо зсув від моделі «нація як біологічна спільнота» до моделі «нація як моральна спільнота». Це те, що відрізняє Україну не лише від колишніх колоній, а й від багатьох сучасних європейських держав: у нас патріотизм — це не обов'язок, а емпатія, вибір бути з тими, хто поряд, навіть якщо мовиш інакше або віриш в інше.

Другий розділ показав: сучасна українська ідентичність формується не через символи, а через щоденні вчинки. Це і є філософський злам: бути українцем — означає не лише володіти паспортом чи говорити українською. Це означає вибрати гідність, бути готовим допомогти, не зрадити, пам'ятати, бути присутнім.

Це підтверджують і спостереження філософів новітнього часу: нація більше не є чимось стабільним — вона є етичною подією, яка відбувається знову і знову. І тому українська ідентичність у XXI столітті — не те, що спадкове, а те, що твориться у стосунках, у жестах, у пам'яті, у спільному досвіді болю.

Особливо важливим став розділ про постколоніальну оптику. Україна впродовж століть жила у тіні інших культур і центрів сили: Речі Посполитої, Російської імперії, СРСР. Це позначилось не лише на політичній, а й на культурній структурі: українцям довго доводило, що вони — вторинні.

Сьогодні, в часі війни, повернення голосу стало ключовою частиною ідентичності. І це не лише мовна реформа. Це — повернення себе собі. Як писала Гаятрі Співак, «пригнічений не може говорити, поки його голос маргіналізовано» [Spivak]. Сучасна Україна цей голос віднайшла — і в пісні, і в документальному кіно, і в соціальній етиці, і в літературі, і на передовій.

Це й є справжній постколоніальний прорив: бути не реакцією на чужий погляд, а тим, хто дивиться і формує. Україна — не вже не лише країна, яку рятують. Це країна, яка показує, що таке бути собою, коли інші мовчать. Один з головних висновків цієї роботи: війна не зруйнувала ідентичність — вона її

проявила. Те, що було розпорошене, неясне, розмите, — стало концентрованим, виразним, живим. Війна забрала дуже багато, але водночас вона повернула глибину, яку мир часто втрачає у звичці.

Через тілесність, втрату, дію, пам'ять — українці знову стали людьми з сенсом, а не просто з інформацією. Ідентичність перестала бути наративом — вона стала буттям, вона стала спільним «ми», яке народжується в темряві, під сиреною, у волонтерському русі, в перетвореній мові, в руках, що ховають мертвих і тримають живих.

Четвертий розділ показав ще одне: гуманізм не вмер. Але він змінився. Тепер це не про ліберальну м'якість — це про етичну стійкість. Про вибір не знищити в собі здатність до любові, навіть коли порядок вбивають. Про здатність тримати дитину, годувати інших, хоронити з честю.

Сьогодні українська ідентичність — це гуманізм із глибини, із втрати, із болю. І саме тому він правдивіший за багатьох. Бо пройшов крізь смерть — і не втратив обличчя. І це головний філософський урок, який ми можемо залишити світові.

Найважливіший підсумок: українська ідентичність більше не є внутрішньою справою. Це універсальний приклад, як нація може пройти через геноцид, імперії, стирання — і залишитись живою. Як вона може не просто вижити — а стати джерелом сенсів у глобальному світі.

Ідентичність більше не про межі — вона про глибину. Не про форму — а про здатність відповідати світові правдою. І тому наш досвід не варто ховати.

Його варто нести з гідністю — не для визнання, а для діалогу.

Список використаних джерел

1. Арендт Г. Витоки тоталітаризму. — К.: Дух і Літера, 2016. — 624 с.
2. Гайдеггер, М. Лист про гуманізм [Текст] / Мартін Гайдеггер // Психологія і суспільство. — 2023. — № 2. — С. 51-74.
3. Гнатюк О. Відвага і страх. — К.: Дух і Літера, 2015. — 432 с.
4. Грицак Я. Подолати минуле: Глобальна історія України. — К.: Портал, 2022. — 320 с.
5. Забужко О. Планета Полин. — К.: Комора, 2020. — 400 с.
6. Камю А. Бунтівна людина. — К.: Основи, 2015. — 288 с.
7. Левінас Е. Інакшість і трансценденція. — К.: Дух і Літера, 2011. — 240 с.
8. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. Київ.: Український Центр духовної культури, 2001. — 552 с.
9. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу : курс читаний в Укр. нар. ун-ті : з мал. і портр. укр. культ. діячів / Іван Огієнко. — Київ: Абрис, 1991. — 272 с.
10. Саїд Е. Орієнталізм. — К.: Основи, 2001. — 448 с.
11. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. — К.: Наукова думка, 2011. — Т. 2. — 512 с.
12. Співак Г. Чи може підпорядковане промовляти? // Вперед. — 2009.
<https://web.archive.org/web/20170928010247/https://vpered.wordpress.com/2009/02/04/spivak-subaltern/>
13. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.: Генеза, 2021. — 384 с.

14. Arendt H. *The Human Condition*. — Chicago: University of Chicago Press, 1998. — 349 p.
15. Camus A. *The Rebel*. — New York: Vintage Books, 1991. — 306 p.
16. Derrida J. *Writing and Difference*. — London: Routledge, 2001. — 432 p.
17. Fanon F. *Black Skin, White Masks*. — New York: Grove Press, 2008. — 256 p.
18. Heidegger M. *Being and Time*. — Oxford: Blackwell, 1962. — 589 p.
19. Levinas E. *Totality and Infinity*. — Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969. — 284 p.
20. Said E. *Culture and Imperialism*. — London: Vintage Books, 1994. — 432 p.
21. Spivak G. *Can the Subaltern Speak?* — Cambridge: Harvard University Press, 1996. — 296 p.